थासङ्ख्यसम्पादनेन सार्थक्यादित्याशङ्क्य अकारद्वयात्मकोऽय-मादेशोऽनेकाल्त्वात्सर्वस्य, यद्वा–धातोरित्यधिकाराद्धातोः पर-स्य थस्याकारविधाने "आदेः परस्य" इति परिभाषया थकारस्यैवाकारः, उभयथाऽपि "अतो गुणे" इति पररूपमिति भाष्ये स्पष्टम् । तस्य स्थानिवद्भावेन मुख्याजादित्वमस्त्येवेति ।

अन्ये त्वाहुः–व्यपदेशिवद्भावनिबन्धनाजादित्वस्येव स्था-निवत्त्वनिबन्धनस्यापि तस्य गौणताया वक्तुं शक्यत्वान्नेदं साधीयः । किं तु अजादाविति न विधिवाक्यशरीरम्, येनोक्त-मर्थं ज्ञापयेत् । किं तु "क्ङित्यचि वा" इति तदुत्तरभाष्यपठितमेव । पूर्वभाष्यस्थमजादिपदं तु अचीत्यस्य "यस्मिन्" इतिपरिभाषा-सिद्धार्थानुवादमात्रम् । अतो न हरदत्तोक्तं युक्तम् । अत एव ममृजेत्यत्र गणपाठादेव वृद्ध्यभाव इति आत्रेयः । धातुवृत्तिष्व-पि यूयं ममृज ममार्ज इत्युदाहृतमिति ।

इदं चान्यदवधेयम् । क्ङित्येव विकल्पारम्भात् धात्वंश-लोपनिमित्तत्वेन वृद्धिनिषेधहेतावचूप्रत्यये नायं विकल्प इत्यत्रो-क्तम् । तत्सूत्रप्रत्याख्यानप्रस्तावे तु अतोलोपस्य स्थानिवद्भावमा-श्रित्य यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन वृद्धिविकल्पो भवत्येवेत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् । सूत्रारम्भपक्षे यथारूपं तथैव तत्प्रत्याख्यानेऽपीति तत्र भाष्याभिप्रायस्यावश्यकत्वात् । तस्य चात्र हरदत्तोक्ताभि-प्रायेणैव सिद्धेरिति दिक् ।

नन्वाचिनोत् अमार्ट् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिबादेर्ङि-त्त्वाद् गुणवृद्धिनिषेधापत्तिः । न चानल्विधाविति तन्निषेधः शङ्क्यः । अनुबन्धकार्येषु तदप्रवृत्तेः । युक्तं चैतत् । अनुबन्धा-नामित्संज्ञकत्वेन आदेशात्पूर्वमेव लोपेन स्थानिन्यसंनिधानात् । आदेशप्रयोज्यनिवृत्तिप्रतियोगिन एव स्थानित्वात् । लकारा-

नुबन्धनिवृत्त्योश्च भावाभावरूपादेशप्रयोज्यत्वात्। "अनेकान्ता अनुबन्धा" इति पक्षे तु तेषां स्थानिकोटिप्रवेशस्य दूरापास्तत्वात्। ज्ञापकं चात्र "न ल्यपि" इति ईत्वनिषेधः। क्त्वानिष्ठाकित्त्वस्य स्थानिवद्भावेन ल्यप्यप्रवृत्तौ कित्त्वाभावादेव ईत्वाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् अत्र वार्त्तिकं तावत्—

लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेत्, यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धमिति।

अन्यथा लिङ्वद्भावप्रयुक्तङित्त्वेन तदादेशानां ङित्त्वे तदवयवस्य यासुटोऽपि तत्त्वात् "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इति ङिद्वचनं व्यर्थं स्यात्। न च स्तुयादित्यादौ "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इत्यस्या उत इति निर्दिष्टस्थानिकत्वेनानिग्लक्षणाया वृद्धेः, चिनुयुरित्यादौ "क्ङिति च" इतिनिषेधापवादस्य "जुसि च" इति गुणस्य च प्रतिषेधार्थं ङिद्वचनमस्तु, पुनर्ङित्त्वसामर्थ्यं विना स्थानिवत्त्वप्रयुक्तङित्त्वमात्रेण तन्निषेधस्यानुपपत्तेरिति कथं तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। उत औदित्येव सिद्धे वृद्धिग्रहणेन "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वृद्धिनिषेधसिद्धेः। "क्सस्याचि" इत्यस्मादचीत्यनुवर्त्त्य अजादौ जुसि गुणविधानात् यासुटि कृते च जुसो हलादित्वसंपत्तेः। यद्वा "मिदेर्गुणो जुसि च" इति संहितापाठे अजुसीति छित्वा अजादावुसि गुणविधानात्।

यत्त्वेवं चक्रुः जहुः इत्यादावतिप्रसङ्ग इति, तन्न। तस्य अजादित्वव्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्येन जुस्येव पर्यवसानात्।

वस्तुतस्तु अच्चासावुस् चेति न कर्मधारयः। उकारसकारात्मकसमुदाये अजभेदस्य बाधितत्वात्। न च अच्पदमजादौ

लाक्षणिकम् । गौरवात् । न चात्र "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति निर्वाहः । यस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणेन अलः सप्तम्यन्तत्वएव तत्प्रवृत्तेः । अत्र च विशेष्येणान्वये तद्विभक्त्याऽस्य सप्तम्यन्तत्वे परिभाषाप्रवृत्तिः । तस्यां चाजादिपरत्वेन योग्यतासंपत्त्या विशेष्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । एतेन उजुसीतिच्छेदोऽपि निरस्तः । अत एवाचीति सप्तम्यन्तानुवृत्तिपक्ष एव सप्तमे भाष्यकृता सिद्धान्तित इति दिक् ।

न चैवं जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेध इति तत्रत्यवार्त्तिकवैयर्थ्यम् । उक्तरीतावेव तस्य तात्पर्यस्य तत्रोक्तत्वादिति । न चैवमपि ब्रूतादित्यत्र "ब्रुव ईट्" इतीडागमापत्तिः, तातङः स्थानिवत्त्वेन पित्त्वादेति वाच्यम् । "अनित्यमागमशासनम्" इति परिहारात् ।

भाष्यमते तु "सार्वधातुकमपित्" इत्यत्र अपिदिति योगो विभज्यते, ङिदिति चानुवर्त्तते । पर्युदासवृत्तिं नञं च पृथक्कृत्य ङित् पिन्न भवतीति आवृत्त्या वाक्यद्वयं कल्प्यते । तथा च ङित्त्वपित्त्वयोः परस्परात्यन्ताभावव्याप्यत्वलाभे अर्थादौपदेशिकेनातिदेशिकस्य बाधः फलति । तेन ब्रूतादित्यत्र इण्न । तातङ औपदेशिकेन ङित्त्वेनातिदेशिकस्य पित्त्वस्य बाधात् । अचिनोदित्यादौ तु पित्त्वस्यौपदेशिकत्वाद्वैपरीत्यमिति गुणादिसिद्धिः । अत्र यासुटो ङिद्वचनं लिङाश्रयातिदेशिकङित्त्वस्य तिबाद्याश्रयपित्त्वेन बाधिततया पुनर्ङित्त्वस्य विधायकमेव । ततश्चोभयोरप्यौपदेशिकत्वे सावकाशनिरवकाशन्यायेन चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य पित्त्वस्यानवकाशेन ङित्त्वेन बाधः । प्रायणीयादिभिन्नाग्नीषोमीयप्राचीनपदार्थविषये सावकाशस्य यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीत्यस्यैव निरव-

कार्शैर्यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूया-न्मन्द्रम् प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये इत्येतैः। अतः स्तुयादित्यत्र पिति हलि विहि[illegible] वृद्धिर्न। चिनुयुरित्यत्र तूक्त एव समाधिः।

नन्वेवं भविषीष्टेत्यत्र ङित्त्वं स्यात्। आतिदेशिकङित्त्व-बाधकाभावात्। एवं करिष्यमाणेत्यत्र लृडादेशस्य शानचोऽतिदेशेन उगित्त्वाट्टित्त्वाच्च ङीबापत्तिः, इति चेत् अत्राहुः—"हलः श्नः" इत्यत्र शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्य-नल्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते। अतो नोक्तदोषः। एवं च ब्रूतादित्यत्र वार्त्तिकमतेऽपि न ईडागमापत्तिरिति।

दीधीवेवीटाम् ६।

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः। आदीध्य-नम् आदीध्यकः आवेव्यनम् आवेव्यकः अकणिषम् अरणिषम् कणिता श्वः रणिता श्वः अङ्गसंज्ञायां तदादि-ग्रहणेन मिबादेशममं प्रति सिजन्तमङ्गं तिबादेशं डाशब्दं प्रति च कणित् इत्यङ्गम्। तत्रोक्तादेशद्वयसार्वधातुकं निमित्तीकृत्य प्रस-क्तस्य लघूपधगुणस्यायं निषेधः। तृजन्तादौ इटः प्रत्ययाव-यवत्वेन तदुत्तरप्रत्ययान्तराभावादङ्गानन्तर्गतत्वेन च गुणाप्र-सक्त्या लुडन्तत्वद्योतनाय श्व इत्युक्तम्। डादेशं प्रति तास्यन्त-स्याङ्गतया तास्यवयवस्य इटो गुणप्रसक्तिसंभवात्।

न च दीङ् क्षये धीङ् अनादरे वेञ् तन्तुसन्ताने वी गत्यादिषु एषामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। "अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी" इतिन्यायात्। तन्मात्रतात्पर्यग्राहका-नुपूर्व्यन्तरपरित्यागसामर्थ्याच्च। इट् चागम एव। न तु इट गता-

विति धातुः । क्त्वोऽर्थग्रहणेन साहचर्यस्य नियामकत्वानियमभङ्गस्य ज्ञापितत्वात् ।

अत्र वदन्ति । दीध्यको वेव्यक इति शुद्धयोरेव दीधीवेव्यो रूपम्, न तु ण्यन्तयोः । आदीधकः आवेवकः इत्येव रूपयोस्तत्र स्वीकारात् ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—वर्णग्रहणसामर्थ्यात् श्रूयमाणएव इवर्णे लोपो न लुप्ते, तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेऽपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे यणि कृते दीध्यको वेव्यक इति शुद्धसमानाकारकमेव रूपमिति, तच्चिन्त्यम् । "नाग्लोपि"इतिसूत्रगतभाष्यविरोधात् । तत्र वर्णग्रहणं लुप्तेऽपीवर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशङ्क्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्प्राग् "यीवर्णयोः"इति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । भाष्यकारानुरोधेन च साधुत्वस्वीकारादिति ।

भाष्यवार्त्तिकयोस्त्वेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । दीधीवेव्योश्छान्दसत्वेन लोके प्रयोगानर्हत्वात् । छन्दसि च गुणदर्शनात् । तथा च—प्रजापतिर्वै मनसा यत्किञ्चिन्नादीधेत्, हौत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्, अदीधयुर्दासराज्ञे वृतास इत्यादि । छान्दसत्त्वेनैतत्समाधानापेक्षया च क्वचिच्छ्रूयमाणगुणाभावस्यैव तेन साधयितुं युक्तत्वात् ।

इटोऽपि ग्रहणं व्यर्थम् । इड्विधौ " नेड्वशि कृति " इतिसूत्रादिड्ग्रहणमनुवर्त्त्य एकस्य इट्पदस्य विकाराभाववत्परत्वेन इट् विकाराभाववानेवेति व्याख्यानेन गुणाभावस्य सिद्धत्वात् ।

न चैवं पिपठीरित्यादौ "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" इति दीर्घोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् । यद्वा नियमस्याङ्गाधिकारीयत्वात्तत्रत्यस्यैव विकारस्य निय-

मेन व्यावृत्तिरित्युक्तदीर्घद्वयं निर्बाधमिति भाष्यकृतः ।

अपाठीदित्यत्रापि "सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः" इति ज्ञापकात्सवर्णदीर्घः । न च "ग्रहो लिटि" इत्यस्याप्याङ्गत्वान्निषेधापत्तिः । आरम्भसामर्थ्यादिति कैयटादयः ।

वस्तुतस्तु विकारपदस्य इकारवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्परतया तादृशविकारस्य एकारादिरूपस्यैव निषेधो न तु दीर्घस्य । इत्वावच्छिन्नत्वात्तस्यापीति रहस्यम् ।

स्यादेतत् । पिपठींपि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र "सान्त महतः संयोगस्य" इति दीर्घो न स्यात् । सिद्धत्वात्, आङ्गत्वात्, अन्यत्र चरितार्थत्वाद्, वैजात्यानवच्छिन्नत्वाच्चेति ।

अत्राहुः— असाधुरेवोक्तप्रयोगः । अतोलोपस्य स्थानिवद्भावेन झलन्तत्वाभावात्तल्लक्षणस्य नुमो दुर्लभत्वात् । न च तर्ह्यजन्तत्वादेव नुम् स्यादिति वाच्यम् । अजन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमः सकारोत्तरमेव प्रसक्तेः । सान्तसंयोगाभावेन तथाऽपि दीर्घाप्रसक्तेः । अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेन तस्य स्थानिवत्त्वासम्भवात् । पिपठिष इत्यजन्तस्य लोपपूर्वदशायामकारापेक्षया पूर्वत्वाभावात् । न ह्यकारविशिष्टस्याकारात्पूर्वत्वम् । बाधात् ।

न च "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्"इतिअतोलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाज्झलन्तलक्षणो नुम् स्यादेवेति वाच्यम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैवार्थस्य व्यवस्थितत्वात् । लवमाचक्षाण इत्यर्थे तत्करोतीति ण्यन्तात् लवशब्दात् क्विपि "णेरनिटि"इति णिलोपे कृते वकारस्य ऊठि कर्त्तव्ये णिनिमित्तकस्यातोलोपस्य स्थानिवद्भावो मा भूदित्यर्थकत्वात् । सुखीयतिसुतीयतिभ्यां

---

१ अकारकाले सर्वनामस्थानपरकत्वाभावेन नुमोऽप्राप्तेः । अल्लोपस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्तेरिति भावः ।

क्विपि अल्लोपयलोपयोः कृतयोः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणादेशो मा भूदित्येतदर्थं क्वौ लुप्तमित्यस्याश्रयणेऽपि तस्यासार्वत्रिकत्वात् इति नपदान्तसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । प्रकृते च नुमः क्विन्निमित्तकत्वाभावेन क्वौ विधिमित्यस्याप्रवृत्तेः ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ७ ।

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । प्रदेशाः "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यादयः । हलः किम् । तितउपदे संयोगान्तलोपो मा भूत् । न च "तनोतेर्डउः सन्वच्च" इत्यत्र उकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धिरिति वाच्यम् । भसंज्ञास्थले संयोगान्तलोपप्रसक्त्यभावेन तत्र तत्सार्थक्यात् ।

ननु अन्तरशब्देन सहायं बहुव्रीहिरन्तराशब्देन वा । आद्ये अन्तरशब्दस्याधेयवाचितया हलपेक्षया विजातीयवर्णशून्यस्य संज्ञायामवग्रहेऽपि संयोगसंज्ञासिद्धिः । तत्र हि मतद्वयम् । मात्राकालव्यवधानेन वर्णान्तरमुच्चार्यते इत्येकम्, अर्द्धमात्राकालव्यवधानेनेत्यपरम्, उभयथाऽपि कालव्यवधानेऽपि वर्णान्तरव्यवधानाभावात् । द्वितीये तु आधारस्य कालस्यापि व्यवधाननिषेधात् अवग्रहे संयोगसंज्ञा न स्यात्, हलुच्चारणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानाधिकरणसमयवृत्त्युच्चारणप्रतियोगित्वस्य अज्व्यवधाने इव कालव्यवधानेऽपि विरहात् इति विशेषसत्त्वादिति चेत्—

अत्र भाष्यकाराः-नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति । पक्षद्वयमप्यदोषमिति तस्यार्थः । न चाप्सु इत्यादौ संयोगसत्त्वे गुरुत्वाद् "गुरोरनृतः" इति प्लुतो न त्वन्यथेति कथमुभयाभाव इति वाच्यम् । अधिकरणवृत्तेः तस्य दूराद्धूतसंबन्धाभावात् । विचार्यमाणाना-

मित्यादौ तु वाक्यस्य टेरेव प्लुतविधानेन गुरुसंज्ञाया अनपेक्षितत्वात् । न चाप्सु भवोऽप्सव्यः दिगादित्वाद्यत् "अपो योनियन्मतुषु" इति सप्तम्या अलुक्, तत्संबुद्धौ दूराध्दूतसंबन्धात्फलभेदापत्तिरिति वाच्यम् । एवंविधे विषये अवग्रहस्य पदकारैरकरणात्तथैव संप्रदायात् । न चाप्सु योनिर्वाऽश्व इत्यत्र विशेषः स्यादिति वाच्यम् । समासपदानामन्तोऽवगृह्यतइति पदकारसंप्रदायात्तत्रापि सुशब्दात्पूर्वमवग्रहाभावादिति कैयटादयः ।

इयं च संज्ञा समुदायस्य, नावयवमात्रस्य, संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्।अन्यथा निर्यायादित्यादौ रेफयकारयोः प्रत्येकं संयोगसंज्ञायां यकारस्यापि संयोगादित्वाद् "वाऽन्यस्य संयोगादेः" इत्येत्वं स्यात्, ग्लेयादित्यादिवत् । न च सिद्धान्तेऽपि " अचो रहाभ्याम् " इति द्वित्वेन यकारद्वयसम्पत्त्या स्यादेवोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्यासिद्धत्वेन संयोगसंज्ञाया अनिष्पत्तेः ।

किं च प्रत्येकसंज्ञापक्षे संहृषीष्टेत्यत्र " ऋतश्च संयोगादेः " इति इट्, संह्रियतइत्यत्र " गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः " इति गुणश्च स्यात् । चरमवर्णस्य संयोगतया ऋकारेकारयोः संयोगादित्वसंम्पत्तेः । दृषत्करोतीत्यत्र ककारस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात् । दकारस्य संयोगत्वे तदन्तत्वस्य सत्त्वात् । शक्तावस्ता इत्यत्र "स्कोः" इति संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । तकारस्य झलः परतः सत्त्वात् । निर्यातः इत्यादौ " संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः " इति निष्ठानत्वं च स्यात् ।

यदि तु "वाऽन्यस्य संयोगादेः" इत्यत्र संयोगादित्येतावतैव संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्य एत्वमित्यर्थलाभादादिग्रहणसामर्थ्यादभेदैकत्वसंख्यैव वृत्तौ भासतइति नियमं ति-

रस्कृत्य संयोगावादी यस्येत्युपसर्जनार्थस्यापि द्वित्वावगतिरिति संयोगद्वयादेरेव एत्वमिति सूत्रार्थाभियोयादित्यत्र नातिप्राप्तिः । एवम् "ऋतश्च संयोगादेः" "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः" इत्यत्रापि व्याख्येयम् । "संयोगान्तस्य" इत्यत्रापि पूर्वन्यायेन संयोगद्वयान्तस्य लोपविधानान्न इषत्करोतीत्यत्र दोषापत्तिः । "स्कोः संयोगाद्योः" इत्यत्रापि सकारककारगतद्वित्वापेक्षया संयोगयोरित्येव सिद्धे आदिग्रहणबलाद् झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोपविधानम् । तेन शक्ता वस्ता इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । "संयोगादेरातः" इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोः परस्य निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणवशात्संयोगद्वयादिलाभान्नियात इत्यत्र नोक्तदोष इति कल्प्यते । तथाऽपि प्रतिपत्तिगौरवम्, प्रत्येकं संयोगसंज्ञायाः क्वचिदप्यनुपयोगे तत्स्वीकारवैयर्थ्यं चेत्यवधेयम् ।

हल इति बहुत्वं चाविवक्षितम् । अन्यथा शिक्षेत्यादौ "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययानुपपत्तेः । न चैवमजव्यवहितस्यैकस्यापि संयोगसंज्ञापत्तिः । अवयवार्थानुरोधेन द्वयोरवश्यमपेक्षितत्वात् । यत्र तु बहूनां हलामव्यवधानं तत्राविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञा ।

न चैकाज्द्विर्वचनन्यायः । समुदायकार्येणावयवानां कार्यसंपत्तेरेव तद्बीजत्वात् । निज् इत्यस्य द्विरुक्तौ तदन्तर्गतानां सर्वेषामेकाचां द्विर्वचननिर्वाहात् । इह च बहूनां संज्ञया द्वयोस्तत्कार्यासिद्धिरिति वैषम्यात् । तथा हि । संस्वर्यतइत्यत्र "गुणोऽर्ति" इति न स्यात् । गोमान्करोतीन्यत्र गोमान् त् स् क्

रोति इति स्थिते तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यात्। मङ्क्तेत्यत्र "मस्जिनशोर्झलि" इति नुमागमे मन् स् ज् इति स्थिते सकारस्य संयोगादित्वाभावात् "स्कोः" इति लोपो न स्यात्। निर्ग्लेयादित्यादौ रेफघटितसंयोगस्याङ्गादित्वाभावात् अङ्गादेश्च गकारलकारसमुदायस्य संयोगसंज्ञत्वाभावादेत्वं न स्यात्। एवं निर्ग्लान इत्यत्र नत्वं न स्यात्।

अथैवम् इन्दिद्रीयिषतीति न सिध्यति। तथा हि—तत्र नकारदकारघटित एकः दकाररेफघटितश्चान्य इति द्वौ संयोगौ उक्तरीत्या च नकारस्येव दकारस्यापि संयोगादित्वाद् "नन्द्राः संयोगादयः" इति द्वित्वनिषेधे रीशब्दस्यैव द्वित्वे इन्द्रिरीयिषतीति रूपं स्यादिति चेत्, सत्यम्। तत्र हि कर्मधारयोत्तरपञ्चम्यन्तमजादेरितिपदम् "अजादेर्द्वितीयस्य" इति सूत्रादनुवर्त्तते। आदिभूतादचः परे संयोगादयो नदरा द्विर्नोच्यन्तइति सूत्रार्थः। ततश्च दकारस्य संयोगादित्वेऽप्यादिभूतादचः परत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तौ द्रीशब्दस्य द्वित्वे हलादिःशेषेऽभ्यासस्य ह्रस्वे च सिद्धमिष्टम्। एवं च आदेरचः परस्यैकाचो द्वितीयत्वव्याप्यत्वात्तत्सूत्रे द्वितीयपदं नोपादेयमेवेति निष्कर्षः।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ८।

मुखयुतनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। अभ्र आँ अपः। "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" इति आ इत्यस्यानुनासिकः। प्राण्यङ्गत्वेन समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वेन नासिकवचन इत्यापत्तिवारणाय मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणम्।

निपातनाद्यथाश्रुतस्य साधुत्वे तु मुखनासिकवचन इत्यसाधु । " अबाधकान्यपि निपातनानि " इति पक्षे तु तदपि साधु ।

यद्वा– मुखनासिकपदं कृत्वा ईषदर्थकनञ्समासव्युत्पन्नेन तादृशाङ्पूर्वेण वा वचनपदेन समासः । भागस्य मुखेन भागस्य नासिकया चोच्चारणादीषत्त्वम् । इदं च पूर्वपरयोर्भागयोर्मध्ये एको भागो मुखेनोच्चार्यते द्वितीयस्तु नासिकया । तत्र नासिका-वचनभागोपरागवशान्मुखवचनभागस्यापि नासिकावचनवद्भा-नम् । यथा सँय्यँन्तेत्यादौ अनुनासिकयकारात्तुपरागादकार-स्याप्यनुनासिकत्वेन प्रतीतिरिति मतमाश्रित्योक्तम् ।

यदा तु मुखस्य नासिकायाश्चान्तरालवर्त्तिस्थानान्तरमेवैत-दुच्चारणे निमित्तम्, तदा मुखोपसंहिता नासिकेति समासः । प-दद्वयस्य स्वार्थान्तरालदेशे लक्षणात् । अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्येव तदन्तराले । तत्राद्यपक्षे प्रासादवासिन्यायः । यथा प्रासादवासिनस्तद्ग्रहणेन भूमिवासिनस्तद्ग्रहणेन केवलं गृह्यन्ते । उभयवासिनस्तु प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च गृह्यन्ते । ग्राहकतावच्छेदकधर्मद्वयावच्छिन्नत्वात् । उत्तरमतद्वये तु न तदवतार इति स्पष्टमेव ।

अत्र पदसंस्कारपक्षे वचनपदं करणल्युडन्तम् । उच्यतेऽ-नेनेति व्युत्पाद्य पश्चान्मुखनासिकापदेन सम्बध्यते । अन्तरङ्ग-त्वात्प्रवृत्तश्च पदसंस्कारो बहिरङ्गेण पदान्तरान्वयदशायां प्रती-यमानेन स्त्रीत्वेन न बाध्यतइति ङीप्प्रत्ययो न भवति । प्रथ-ममेव स्त्रीत्वविवक्षायां तु मुखनासिकावचनीक इत्यपि निर्बा-धम् । एवं च मुखनासिका वचनं यस्य मुखनासिकमवचनं यस्येति वा बहुव्रीहिरिति भाष्यमतम् ।

केचित्तु राजभोजनाः शालय इतिवत् कर्मणि ल्युप्रत्ययं

बाहुलकात् स्वीकृत्य कर्मषष्ठ्या समास इत्याहुः ।

अत्र मुखग्रहणं किम् यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । अस्यार्थः— मध्यमदर्शने नासिकावचनपदेन उभयस्थानको वर्णो न गृह्येत, किं तु यमानुस्वारा एव । तेषां मतविशेषे एव केवलनासिकास्थानत्वात् । तथा च तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्—"नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या का" इति । तथा च "आङोऽनुनासिकः" इत्यादौ विधिस्थले तएव विधीयेरन् । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इत्याद्यनुवादस्थले तु अनुवादस्य यथाप्राप्तविषयकत्वानियमात् यमानुस्वारपरस्य च विडादिप्रत्ययस्यासिद्धेरप्रतिपत्तिरेव स्यात् । अतस्तद्दर्शने मुखपदं सार्थकम् ।

आद्यमते तु नासिकावचनपदेनैव प्रासादवासिन्यायेन मुखवचनानामपि ग्रहणसंभवात्तद्व्यर्थमेव । न च यमानुस्वारानादायातिप्रसङ्गः । अनुवादे यमानुस्वाराणामसंभवात्, विधौ च स्थानिनो मुखनासिकावचनत्वात् तदन्तरतमत्वेन मुखनासिकावचनस्यैवादेशत्वात्केवलनासिकावचनानां यमादीनामान्तरतम्याभावादेवातिप्रसङ्गभङ्गात् । तदुक्तं भाष्यकृता—

नैव दोषो नैव प्रयोजनम् इति ।

तथा च तेषामपि संज्ञाविधाने दोषाभावात् मुखपदं न देयमेवेति स्थितम् । नासिकापदत्यागे तु कचटतपानामपि स्यात् । ततश्च शक्त इत्यत्र ककारस्य पक्व इत्यत्र चकारस्य तप्तमित्यत्र पकारस्य च लोपः स्यात् । ओदनपागित्यादौ "अनुनासिकस्य क्विझलोः" इति दीर्घश्च स्यात् ।

अत्र वदन्ति । वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाख्ये स्वागमत्वेन विहितं यम-

संज्ञम् । यमलजातयोः प्रायेण सारूप्यदर्शनाद्यम इव यम इति गौण्येयं संज्ञा । यथा पलिक्क्नी चख्ख्नतुः अग्ग्निः अग्घ्नन् इत्यत्र कखगघेभ्यः परभागे तत्तत्सदृशोऽयमागमः ।

इयन्तु यमोत्पत्तिरखण्डपदे एवेति तु प्रमाणाभावादुपेक्ष्यम् । परभागे इति मूलग्रन्थेन पूर्वावयवत्वस्यैव लाभात् । अत एव छान्दोग्यलक्षणप्रणेतुरौदव्रजिसंज्ञस्याचार्यस्य सूत्रम् "अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुणः" इति । अनन्त्या आद्याश्चत्वारः । अन्त्या ङकारादयः । गुणः पूर्वस्य भक्तः, तदवयव इति यावत् ।

यत्तु विवरणकारैरुक्तम्—वर्गपञ्चमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति, तच्चिन्त्यम् । अयोगवाहत्वप्रतिपादकहयवरट्सूत्रीयभाष्यविरोधात् । केवलनासिकास्थानत्वपरोक्तभाष्यविरोधाच्चेति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । चतुर्णामाद्यवर्त्तिनामेवानुनासिकगुणत्वेन भेदात्तज्जातीयत्वेऽपि सानुनासिकयकारादिवदणुपदिष्टैः स्वसवर्णैरगृहीतत्वाद्युक्तमेवायोगवाहत्वम् । न हि निरनुनासिकाः कादयोऽणमध्ये पठ्यन्ते, येनैषामपि ग्रहणकशास्त्रेणैव संग्रहसिद्धौ अयोगवाहत्वप्रतिपादनविरोधः स्यात् । तस्मात्सानुनासिकानिरनुनासिकभेदेन कादीनां द्वैविध्यमित्येव भाष्यादितात्पर्यम्, न तु कादिवृत्तिवर्णत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यभाववत्तायाम् । मानाभावात् ।

अत एव कुँ खुँ गुँ घुँ इति न्यासादिग्रन्थाः सङ्गच्छन्ते । कुँ इत्यस्य तत्तद्वर्गाद्यक्षरपरत्वात् । खुँ इत्यादेश्च वर्गद्वितीयाद्यक्षरपरत्वात् । अनुनासिकत्वमात्रस्य चाधिकस्योपादानात् । नापि द्वितीयो विरोधः । अँ इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यम् । यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेऽपि प्रासादवासिन्यायेनानुना-

सिकत्वमप्यस्ति, न तु तदीयं भागमात्रं तथा, इत्येवं परत्वस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात् । एतेनादितश्चतुर्णां तदसम्भव एवेत्यपास्तम् । प्रमाणसत्त्वे बाधकाभावात् ।

ननु गुणानामभेदकत्वादेव तेषां प्रत्याहारान्तर्भावसम्भवादयोगवाहानामदृष्टूपदेशपरभाष्यवार्त्तिकविरोध एवेति चेत्, नैवम् । अयोगवाहपदेन तेषां संग्रहेऽपि विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराणामेव तत्रोपदेशप्रयोजनस्योक्तत्वेन यमानां प्रयोजनस्य तत्र कुत्राप्यनुक्तत्वात् तथाऽपि प्रत्याहारविशेषपुरस्कारेणैव तन्नियमसम्पादनार्थकत्वेन तदविरोधाच्च यमानां तत्रोपदेशे तात्पर्याभावनिर्णयात् ।

यत्तूक्तम्—नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति भाष्यविरोधः, त्वन्मते यद् घ्नन्तीत्यादौ "यरोऽनुनासिके" इत्यस्य प्रवृत्त्या दोषस्योद्भटत्वादिति, तदप्यसत् । द्विर्वचनविध्येकवाक्यतापन्नयत्वस्यैव तेषु नियतत्वेन सत्यपि यमानां यरन्तर्भावे अनुनासिकत्वादिविध्येकवाक्यतापन्नयत्वस्य बाधाभ्युपगमात् । एवं च यमानां व्यञ्जनपरत्वानियमेन " अनचि च " इत्यस्य तत्र कदाचिदप्यप्रवृत्त्या फलतो यमांशे यत्वादिबाध एव पर्यवस्यतीति सिद्धम् । गुणानामभेदकत्वेऽपि यमानां न तत्तत्कार्यप्रवृत्तिरिति । तस्माद्यमानामयोगवाहत्वप्रतिपादकभाष्यस्य तेषां तत्तत्प्रत्याहारविशेषान्तर्भावप्रयुक्तकार्यानुदाहरणव्याजेन तत्तत्प्रत्याहारानन्तर्भावविधानएव तात्पर्यम् । अन्यथा अन्तर्भावप्रयुक्तकार्याभावे तद्विधानवैयर्थ्यात् । अप्रसक्तस्य च निषेधानर्हत्वात् । प्रसक्तेश्च वर्णान्तरत्वपक्षे वर्णसमाम्नायमध्यानुपदेशेनानुपपन्नत्वात् । ककारादिमध्यएवान्तर्भावः संमतः । तथा सति हि गुणानामभेदकत्वेन खफछठेत्यादिभिस्तत्संग्रहे प्रसक्ते

भवति निषेधोपपत्तिः । तस्मादन्यथाऽनुपपन्नमुक्तभाष्यग्रन्थमेव पुरस्कृत्य वक्ष्यमाणवाक्यानां वर्णान्तरत्वतात्पर्येण व्याख्यानं प्रत्यादेश्यम् ।

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

इति न्यायात् । तथा हि—स्पर्शा यमा अनुनासिकाः स्वात्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु इति प्रातिशाख्ये स्वपदस्य वर्गाद्यक्षरचतुष्टयपरत्वात् तत्परेष्वनुनासिकस्पर्शे वर्गान्त्यवर्णेषु अनुनासिकत्वविशिष्टाः स्पर्शाः प्रथमाद्याः यमसंज्ञा भवन्तीत्यर्थस्य स्पष्टतया स्पर्शसंज्ञया च कुत्र वर्णान्तरत्वे तात्पर्यम् । एतेन "प्रदोध्रुवच्छ्वशुषु" इत्यत्रोष्मसंज्ञकशकारादिषूपस्थानीयस्य छकारादेर्यमवारणाय प्रवृत्तेन "स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्ताद्यमापत्तिः" इतिसूत्रे परस्ताच्छब्ददर्शनाद्वर्णान्तरत्वमित्यपास्तम् । परस्ताच्छब्देनागमत्वमात्रलाभेऽपि वर्णान्तरत्वस्य लाभे उक्तिसम्भवाभावात् ।

यदपि नारदीयाशिक्षायाम्—

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि ।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥

सवर्णः सदृशः । द्वित्वमपि विवक्षितम् । यज्ञ इत्यादौ जकारद्वयसत्त्वेऽपि "ज्मया अत्र वसवो रन्तिदेवा" इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तद्व्याख्यातार इति, तदप्यकिञ्चित्करम् । आगमे आगमिवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यभाववत्त्वरूपस्य वर्णान्तरत्वस्य ततोऽनवगमात् सावर्ण्यस्य गुणभेदेनैव निर्वाहात् । औदव्रजिसूत्रेऽपि गुणत्वस्यैव लाभात् । "अशरीरं यमं प्राहुः" इति गौतमशिक्षायाश्चार्थस्तैरेवोक्तः । अशरीरं स्वरभक्त्यादिवद्-

व्यञ्जकलिपिविशेषशून्यम् । लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसम्भवाल्लिपिसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यञ्जकीभूता लिपिर्न कल्पितेति यावत् । "रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिः" इति शिक्षादिप्रसिद्धेः ।

यत्र तु नैवंविधलक्षणेन स्थलावधारणं कर्त्तुं शक्यते, तत्रागत्या लिप्यन्तरं प्रवर्त्तितम्, यथा विसर्गादाविति । न त्वेतावता वर्णान्तरत्वसिद्धिः । अन्वयदृष्टान्ते वर्णान्तरत्वेऽपि व्यतिरेकदृष्टान्ते तदभावात् । अन्यथा तदनुक्त्या शिक्षादौ विभागस्य न्यूनत्वापत्तेः ।

यदपि पाणिनीयाशिक्षायाम्—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारविसर्गौ च ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ ।
दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेया ऌकारः प्लुत एव च ॥

तत्र अइउऋवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् द्वादश,ऌकारस्य ह्रस्व एव, एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टाविति अचामेकविंशतिः । स्पर्शाः कादयो मावसानाः । यरलवशषसहेत्यष्टौ । यमाश्चत्वारः । प्रथमत्वद्वितीयत्वतृतीयत्वचतुर्थत्वोपाधिभेदात् । अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः । दुस्पृष्टस्तु बाह्वृच्ये प्रसिद्धः । एवं त्रिषष्टिः, ऌकारस्य प्लुतत्वसम्भवात्तेन सह चतुःषष्टिरिति ।

अत्र यमानां पृथग्गणनात् स्पष्टमेव वर्णान्तरत्वमिति, तदप्यसत् । न ह्यत्र एकसंख्येयवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यभाववत्त्वं संख्येयान्तरस्य नियतम् । ह्रस्वाद्यकारादौ तादृश्या अत्वादिजातेः

सत्त्वात् । तथा च कुत्रचिज्जातिभेदेन कुत्रचिद् गुणभेदेन गणनस्यात्र दर्शनात् यमांशेऽपि कादिवृत्तिजात्यभावे प्रामाण्यमस्त्येवेति वक्तुमशक्यत्वात् ।

न चैवं यादीनामष्टत्वानुपपत्तिः, यवलानां गुणभेदेन द्वैविध्यादिति वाच्यम् । तत्रोभयसाधारणजातेरेव विभाजकत्वेनाभिमतत्वात् । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियोगप्रत्यनुयोगानर्हत्वात् । तात्पर्यस्य चोक्तरीत्या विघटितत्वात् । तस्माद्विवरणमतमेव रमणीयमिति सूक्ष्ममर्मीक्षणीयम् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ९।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्युभयं ययोर्वर्णयोस्तुल्यं तयोः परस्परं सवर्णसंज्ञा स्यात् । प्रदेशाः "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यादयः । उत्तरपदे द्वन्द्वगर्भः, तत्पुरुषगर्भः, पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भः, त्रिपदो वा बहुव्रीहिरिति चत्वारोऽत्र पक्षाः । तत्राद्यो व्याख्यातः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यावस्येत्यर्थस्योक्तेः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । न च "अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे" इति सप्तम्या अलुगापत्तिः । तद्धितान्तस्यास्यशब्दस्य स्वाङ्गमात्रवाचित्वाभावात् । स तुल्योऽस्येति द्वितीयः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः, मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । तादृशः प्रयत्नो यस्येति तृतीयः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति चतुर्थः । अनेकपदोपादानसामर्थ्येन त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरङ्गीकारात् । तुल्यशब्दस्य तुलया संमित इति व्युत्पत्तावपि सदृशमात्रे रूढिः, प्रवीणादिवत् ।

आस्यशब्दे च नानाविधा व्युत्पत्तिः। अस्यन्ते उच्चार्यन्ते वर्णा अनेनेत्यास्यम्। बाहुलकात्करणे ण्यत्। यद्वा—आस्यन्दतेऽन्नं प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम्। "अन्येष्वपि"इति डः। अथ वा अन्नेन द्रवीक्रियते इत्यास्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि डः।

स्यादेतत्। एवमनियतावयवार्थप्रदर्शनपरेण भाष्येणास्यशब्दस्य मुखे रूढिर्विवक्षिता। तथा च रूढेर्बलवत्त्वाद् अवयवार्थमात्रेण ताल्वादीनां ग्रहणं न सम्भवति। "लौकिकमास्यम् ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्"इति भाष्योक्तेः। एवं च तदुपादानं व्यर्थम्। सर्ववर्णानामास्यएव निष्पत्तेः। न च नासिक्येषु व्यभिचारः। नासिका हि न बाह्या वर्णोत्पत्तौ निमित्तम्, तत्र जिह्वाग्रादिसंयोगाभावात्, किं तर्हि आस्यान्तश्चर्म विततमस्ति, तत्सम्बद्धा रेखा नासिका, तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्। विसर्गस्य कैश्चिदुरःस्थानस्वीकारेऽपि तस्य सावर्ण्याभावेऽपि दोषाभावात्। प्रयत्नमात्रसाम्यविवक्षायां च जबगडदानां स्पृष्टप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्योपपत्तिः। भाष्ये शकारस्याप्युपादानं तु संपातायातम्। विवृतत्वेन प्रयत्नभेदात्। ततश्च ऊर्ग्ज इत्यादौ "झरो झरि सवर्णे" इति लोपः स्यात्। ऊर्गन्नम्। "पञ्चम्यामजातौ" इति डः। एवं प्राप्ते न्यासभेदेन सिद्धान्तमाह वार्त्तिककारः—

सिद्धन्त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् इति।

अस्यार्थः—आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञाः। उक्तस्थले तु देशभेदान्नातिव्याप्तिः। आस्येति प्रयत्नविशेषणार्थम्। तेन बाह्यप्रयत्नव्यावृत्तिः। तथा च देशांशे तस्य वैयर्थ्येऽपि न क्षतिः। बाह्यप्रयत्नाश्च विवारादयो महाप्राणान्ता अष्टौ भाष्ये कण्ठोक्ताः।

नन्वेवमप्यकारस्य सवर्णसंज्ञा न स्यात्, काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्येति कैश्चिदङ्गीकारात्, तस्य चोक्तास्यबहिर्भावात् । नैवम् । सर्वमेव मुखमवर्णनिष्पत्तौ व्याप्रियत इत्यभ्युपगमात् । न च तथाऽपि तस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देश इत्युक्तानुपपत्तिसाम्यम् । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धेः । आस्यशब्दस्य सर्वावस्थाविशिष्टास्यपरत्वात् । देशशब्दस्य तु अवर्णोत्पत्तिहेत्ववस्थाविशिष्टतत्परत्वादिति ।

भाष्यकारास्त्वाहुः— आस्ये भवमास्यम्, शरीरावयवाद्यत् । "हलो यमाम्" इति यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । यलोपे तन्निषेधात् । तथा चास्यपदादेव स्थानलाभे सूत्रभङ्गो न युक्तः । न च बाह्यप्रयत्नभेदे सावर्ण्यानापत्तिः । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति व्युत्पत्त्यैव तद्व्यावृत्तेः । बाह्यानां वर्णोत्पत्तिपश्चाद्भावित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अस्तु वा प्रयत्नपदं यथाश्रुतमेव । बाह्यभेदेऽप्याभ्यन्तरसाम्येन सावर्ण्यसिद्धेः । यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां प्रयोजनाभावात् । स्थानैक्ये सति यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्यस्यैवानतिप्रसक्तत्वात् । न चैवमपि अवर्णस्य एङोश्च सावर्ण्यापत्तिः । पांसूदकवद्भागज्ञानाभावात् । न चैचोस्तेन सावर्ण्यापत्तिः, तत्र भागविवेकस्य सुस्थत्वादिति वाच्यम् । तयोरवर्णस्य विवृततरत्वात् एङमैचां च स्थानभेदादेव तदनापत्तेः । "एओङ्" इत्यादिसूत्रे पृथगनुबन्धसामर्थ्यादैचोः पृथङ्निर्देशाच्चेति तत्रैवोक्तम् । एतेन ऐचावपि व्याख्यातौ । स्थानभेदाच्च ।

न च तथाऽप्युदात्तानुदात्तानां सावर्ण्यं न स्यात्, प्रयत्नभेदादिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रसतां गुणानामभेदकत्वमिति स्वीकारात् ।

यत्तु भाष्यकारस्य प्रौढिमात्रमेतत् । तथा हि– एजवयवा-वर्णेन सह सावर्ण्यमापाद्यतउत एङ्भिरेव । नाद्यः । गव्यं नाव्य-मित्यत्र "यस्येति च" इति लोपापत्तिरितिकैयटविवरणादिग्रन्थ-विरोधात् । उत्तरभागेन व्यवधानात् । कर्त्तॄणामित्यादौ णत्वार्थं "व्यवायेऽपि" इति योगविभागस्य भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । न चोत्तरभाग एवावर्णसदृश इति वाच्यम् । अग्रे एहीत्यादौ पूर्वरूपस्य भाष्यएवापादितत्वात् तद्विरोधात् । जात्यन्तरत्वस्यैव तत्र सिद्धान्तितत्वाच्च । नान्त्यः । प्रश्लिष्टावर्णावित्यादिहे-त्वनुपपत्तेः । हेत्वन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । अत एव इवर्णोवर्ण-योरेचश्च न सावर्ण्यमिति ।

तत्रेदं वाच्यम्— किमवयवस्य सावर्ण्यमिति शङ्कैवा-त्रानवकाशा । अवर्णस्य एङश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोतीति स्पष्टमेव भाष्ये उक्तत्वात् । ननु सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभाग-स्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति कैयटोक्तायामापात-निकायां तथा प्रतीयतइति चेन्न । तद्द्वाराऽप्यवर्णस्य सादृश्य-मस्तीति तद्भावमुक्त्वा नाव्यमित्यत्र यस्येतिलोपापत्तेः तदुक्ताद्यविवरणएव सङ्गमितत्वात् । तथा च कैयटाद्युक्तयस्ये-तिलोपप्रसङ्गविरोधेन भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमुपपादयता कैयटो-क्तापातनिकाया अवर्णपरत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । प्रश्लि ष्टावर्णाविति हेत्वनुपपत्तिस्तु एङंशे ऐजंशे वा । नान्त्यः । एङो-श्चेति प्रक्रम्यैव तदुक्तेः । ऐजंशे विवृततरावर्णावेताविति हेत्व-न्तरस्यैवोक्तत्वात् । नाद्यः । तत्रावयवस्य पृथक्त्वेन ग्रहो ना-स्तीति हेतोः सुस्थत्वात् । ऐचोस्तु स्फुटोऽकारस्य प्रतिभासो-ऽस्तीति प्रत्याहाराह्निके भाष्यकैयटयोरेव स्थितत्वात् । एतेन तदवयवाकारस्यापि सावर्ण्यापत्तिर्निरस्ता । एवमिकारोकारयो-

रपीति बोध्यम् । तथा च तत्र भाष्यम्—

यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णात् ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यामिति ।

कैयटेनाप्युक्तम्— तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणम्, सन्ध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात्, ऋकारस्थस्तु भेदेन प्रतिभासाद् गृह्यतइति नुडादिसिद्धिरिति ।

आकारादीत्यादिपदमेङ्परम् । सन्ध्यक्षरपदमैच्परम् । गृह्यते रेफग्रहणेनेत्यर्थः ।

नन्वेवमवयवीभूताकारस्य सावर्ण्यापत्तिपरिहारेऽपि एचां तदापत्तौ समाधानानुक्तितादवस्थ्यमेवेति चेद्, मैवम्। तर्हि एचाम् अकारेण सावर्ण्यापत्तिरेव नास्तीत्युच्यताम्, कृतं समाधानानुक्त्युद्भावनेन । अवयवसावर्ण्यद्वारा तेषां सावर्ण्यापत्तिरस्तीति चेत्, तर्हि तत्परिहारद्वारा तेषां तत्परिहार इति सुस्थम् । तदेवं द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिपक्षो व्याख्यातः ।

ननूत्तरास्मिन्पक्षत्रये तुल्यपदस्य आस्यपदेन समन्वयाभावाद्भिन्नस्थानानामपि प्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं स्यात्, मैवम् । तद्धितान्तास्यपदोपादानसामर्थ्यादास्यइत्येकत्वविवक्षायामेकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्यर्थलाभात् । अन्यथा स्थानानामास्यवृत्तित्वनियमादास्यपदेनैव सर्वस्थानलाभे स्थानभेदेऽपि प्रयत्नैक्यमित्यर्थस्य सिद्धेः ।

नन्वेवमपि अन्येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नस्यान्येन सावर्ण्यं स्यात्, प्रतियोगिविशेषस्यानुपात्तत्वात्, तद्वारणाय "तस्य" इति वक्तव्यम्, यो यस्य तुल्यस्थानप्रयत्नः स तस्य सवर्ण इत्यर्थलाभादुक्तातिप्रसङ्गसमाधानात्, मैवम् । तथा सति सवर्णसंज्ञाविधानवैयर्थ्यात् । सर्वेण सह सर्वस्य सावर्ण्यप्रसङ्गे च

व्यावर्त्यालाभात् । न च रेफोष्मणां किञ्चिन्निरूपितसावर्ण्याभावात्तन्निवृत्त्यर्थतया सार्थक्यम् । स्वनिरूपितसावर्ण्यस्य तत्रापि स्वीकारात् । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति प्रवादस्य विजातीयसवर्णाभावपरत्वात् ।

वस्तुतस्तु तुल्यशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वादेवोक्तार्थसिद्धिः । "पिता शुश्रूषितव्यः" इत्यादौ यन्निरूपितं पितृत्वं तस्यैव शुश्रूषकत्वलाभात् । अत एव "तुल्याय कन्या देया" इत्यादौ यज्जात्यवच्छिन्ननिरूपितकन्यात्वं तज्जात्या तुल्यत्वं सम्प्रदानस्य लभ्यते ।

स्थानग्रहणं किम्, कचटतपानां मा भूत् । स्पृष्टप्रयत्नस्य तुल्यत्वात् । अन्यथा तप्तेत्यत्र " झरो झरि सवर्णे" इति पलोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम्, चकारशकारयोर्मा भूत् । तालुस्थानस्य तुल्यत्वात् । स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात्तु नातिव्याप्तिः । अन्यथा वाक्श्च्योततीत्यत्र पूर्वसूत्रेण शकारलोपः स्यात् । अत एवाभ्यन्तरत्वविशेषणस्यापि सार्थक्यम् । अन्यथा श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नत्रयसादृश्यसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । सर्वप्रयत्नसाम्यविवक्षायां कङ्योरपि बाह्यप्रयत्नभेदादङ्कित इत्यादौ परसवर्णाद्यभावापत्त्या तस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । चकारशकारयोरल्पप्राणमहाप्राणरूपबाह्यप्रयत्नभेदस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

किं च "झरो झरि" इत्येवोक्ते "हलो यमां यमि" इतिवत् यथासंख्यापत्तौ शिण्ढीत्यादौ डलोपो न स्यादिति तत्र सवर्णपदग्रहणं कृतम् । यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां च डढयोरप्यल्पप्राणमहाप्राणरूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्यानुपपत्त्या डलोपाभाववादवस्थ्ये सवर्णपदमपि व्यर्थं स्यात् ।

वस्तुतस्तु अभित्था इत्यादौ सकारलोपार्थतया तत्र सवर्ण-

पदं सार्थकमेव। सकारथकारयोर्महाप्राणत्वेनापि साम्यात् । कि-
न्तु निश्छन्नम् निष्ठुरम् निस्स्थानम् मधुलिट् स्थानम् इत्या-
दावपि लोपः स्यादिति बोध्यम् ।

अथ तथाऽपि ताद्धितान्तास्यशब्दबलादेव स्थानप्रयत्नोभय-
लाभसम्भवात् प्रयत्नपदं व्यर्थम्, ताल्वादिस्थानवत् प्रयत्नस्या-
प्यास्यभवत्वादिति चेन्न । प्रत्येकव्यापारानिरासार्थमुभयोरुपा-
दानात् । तेनोभयसाम्ये सत्येव सावर्ण्यम् । न त्वन्यतरमा-
त्रसाम्येऽपीति न दोषः ।

अथ स्थानप्रयत्नविवेकः— अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ।
इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। ऌतुलसानां दन्ताः । उपू-
पध्मानीयानामोष्ठौ । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् ।
वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका-
ऽनुस्वारस्य ।

केचित्तु वर्गपञ्चमानां स्वस्ववर्गापेक्षया नासिकास्थानमाधि-
कमित्याहुः । अन्ये तु—

अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यते ।

इति पाणिनीयशिक्षायां पञ्चमानां नासिकास्थानानुक्तेर्न
तथेत्याहुः । तदग्रे विचार्यम् ।

यत्नो द्विधा- आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्द्धा । स्पृष्टे-
षत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृ-
ष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्र-
योगदशायां संवृतत्वम्, प्रक्रियादशायां तु विवृतत्वं प्रतिज्ञाय-
तइति प्रागुक्तम् । आभ्यन्तरत्वं चैषां वर्णोत्पत्तिपूर्वभावित्वात् ।
तथा हि— नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन्
न्नुरःप्रभृतीनामन्यतमे स्थाने प्रयत्नेन विधार्यमाणः स्थान-

माहन्ति, ततो वर्णस्य तद्व्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः । तत्र वर्णोत्पत्तेः पूर्वं जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां तत्तत्स्थानैस्तात्वादिभिः सह यदा सम्यक् स्पर्शः तदा स्पृष्टत्वम्, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टत्वम्, सामीप्यमात्रे संवृतत्वम्, दूरत्वे तु विवृतत्वमिति । इदं चात्र तत्त्वम्—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णाञ्जनयते, इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया अवच्छेदकतासम्बन्धेन वर्णं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वं स्थानत्वमिति लभ्यते । अवच्छेदकता च कण्ठे अकार इत्याद्यभियुक्तप्रतीतिनियामकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, भेर्यां शब्द इत्यादिवत् । न हि तिष्ठन्त्यस्मिन्स्थानमिति व्युत्पत्त्या तदतिरिक्तः सम्बन्धो वक्तुं शक्यः । उत्पत्तिपक्षे वर्णानामाकाशसमवेतत्वात्, अभिव्यक्तिपक्षे च विभुत्वादवृत्तित्वात् । एतेन "आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नम्" इत्याधिकरणत्वबोधकदेशपदगर्भं वार्त्तिकमपि व्याख्यातम् ।

करणपदं च किं पुनरास्ये भवं स्थानं करणं चेति भाष्यमुपादाय स्पृष्टतादिजिह्वाग्रमध्यमूलानि वेति कैयटेन व्याख्यातम् । तत्राद्यं स्पृष्टप्रयत्नेत्यादि व्यवहाराभिप्रायम् । न तु तात्त्विकम् । तथाहि— जिह्वाग्रादिप्रतियोगिकतात्वादिसंयोगस्य स्पृष्टादिपदात्प्रतीयमानस्य करणत्वमनुपपन्नम् । व्यापाररहितत्वात् । न ह्युक्तसंयोगेन किञ्चित् जनयित्वा वर्णा जन्यन्ते । मानाभावात् । एतेन तदभिव्यञ्जको ध्वनिरपि व्याख्यातः । जिह्वाग्रादीनां तु यथोक्तसंयोगं व्यापारमाश्रित्य युक्तमेव करणत्वम् । आत्ममनःसंयोगेनात्मनो ज्ञानकरणत्वस्य, चक्षुर्घटादिसंयोगेन च-

क्षुरादीनां चाक्षुषादिकरणत्वस्य च प्रसिद्धत्वात् । अत एव कण्ठाद्यभिघातस्य कत्वं कसाक्षात्कारत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति तान्त्रिकाणामुद्घोषः । अत्रावच्छेदकता कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः, समवायस्तु कारणतावच्छेदकः । भवति चावच्छेदकतया वर्णवति ताल्वादौ समवायेन जिह्वाग्रादिसंयोगः ।

एवं संयोगसम्बन्धेन जिह्वाग्रादीनां हेतुत्वम् । न चैवं करणैक्यापत्तिः । यद्वर्णोत्पत्तौ यत् स्थानमवच्छेदकं तदनुयोगिकजिह्वाग्रादिसंयोगस्य तत्र व्यापारतया तद्भेदेन करणतानां भेदात् । एवं च यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्त्तव्यम्, तस्याप्यास्यभवत्वात्, सत्यमेतत्, प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानम्, तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवतीतिग्रन्थोत्थानमपि सङ्गच्छते । न ह्युक्तसंयोगस्यास्यभवत्वम् । आस्यसमवायनिरूपकत्वरूपस्य तस्य तदवयवे ताल्वादावेव सम्भवात् । उक्तसंयोगस्य त्वास्यावयवे एव समवेतत्वात् ।

यद्यपि जिह्वाग्रादीनामपि न साक्षादास्यसमवायानिरूपकत्वम्, जिह्वयैव सह तेषामवयवावयविभावात्, तथाऽप्यास्यनिरूपितसमवायनिरूपकत्वमुभयसाधारणं वाच्यम् । आस्यप्रतियोगिको यः समवायस्तदनुयोगित्वं ताल्वादौ, तदनुयोगिजिह्वाप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वं च जिह्वाग्रादाविति । न चैतत्पूर्वोक्तसंयोगे । जिह्वाग्रप्रतियोगिकसंयोगस्य अधिकस्य दानं विना तत्सङ्ग्रहाभावात् । यदि तु दन्तानां शरीरानवयवत्वात्तदसङ्ग्रह इति विभाव्यते, तदाऽऽस्यप्रतियोगिकेत्यत्र समवायस्थाने साक्षात्सम्बन्धेति वाच्यम् । संयोगसमवाययोरेव तथात्वात् । पक्षान्तरेऽप्येवमेव वाच्यत्वाच्च । तस्माद्यथोक्तमास्यभवत्वं तद्धितान्तस्य आस्यपदस्य लक्ष्यतावच्छेदकमिति शङ्काऽर्थः ।

प्रत्येकसाम्ये सवर्णत्ववारणाय पृथक्प्रयत्नग्रहणावश्यकत्वे च आस्यपदस्य न यथोक्तं लक्ष्यतावच्छेदकम्, मानाभावात्, किं तु स्थानमात्रसाधारणम् । संग्राह्यानुरोधेनैव वृत्तिस्वीकारात् ।

वस्तुतस्तु आस्यसमवायनिरूपकत्वं लक्ष्यतावच्छेदकसम्बन्धः । लक्ष्यतावच्छेदकं तु अवच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नवर्णनिष्ठकार्यत्वप्रतियोगिककारणताशालित्वमेव । अन्यथा आस्यरूपादौ तदवयवान्तरे च तस्यातिप्रसक्तत्वात् ।

प्रकृतमनुसरामः । बाह्यप्रयत्नास्त्वेकादश—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषः अघोषः अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्चेति । एते च वर्णोत्पत्त्यनन्तरं मूर्द्ध्नि प्रतिघातान्निवृत्ते प्राणे जायन्त इति बाह्या उच्यन्ते । वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य विकासाद्विवारः । तत्संकोचात् संवारः । अत एव दूरसमीपावस्थानात्मकाभ्यामाभ्यन्तरविवृतसंवृताभ्यामनयोर्भेदः । अन्येषां स्वरूपमाह न्यासकारः—

संवृते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो नादः, विवृते श्वासः । उपरिवर्त्तिनौ श्वासनादावनुप्रदानमिति केचिदाचक्षते । वर्णनिष्पत्तेरनु पश्चात्प्रदीयते इत्यनुप्रदानम् ।

अन्ये तु ब्रुवते—अनुप्रदानमनुस्वानम् । घण्टानिर्ह्रादवत्स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रतीयते, तदा नादध्वनिसङ्गाद् घोषो जायते । यदा श्वासोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसङ्गादघोषः । महति वायौ महाप्राणः । अल्पे वायावल्पप्राणः । यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति, तदा गात्रस्य निग्रहः, कण्ठविवरस्य चाणुत्वम्, स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद्रौक्ष्यं भवति, तमुदात्तमाचक्षते । यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनम्, कण्ठबिलस्य महत्त्वम्, स्वरस्य

वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति, तमनुदात्तमाचक्षते । उदात्तानुदात्तसंनिकर्षात्स्वरितगुण इति ।

एषाञ्च सवर्णसंज्ञायामनुपयोगेऽपि आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतयोपस्थितत्वादान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोगाच्चात्र व्युत्पादनमिति न दोषः । तदयं संग्रहः—

खरः ✕क✕पौ विसर्गश्च श्वासाघोषाविवारकाः ।
हानुस्वारझशन्तस्था घोषवन्नादसंवृताः ॥
जबयोऽल्पासवोऽन्तस्था महाप्राणाः परेऽखिलाः ।
पञ्चमा जश्वदेव स्युरनुनासिकताऽधिकाः ॥

अयमर्थः—वर्गाणां प्रथमा द्वितीयाः शषसाश्च खरः, जिह्वामूलीयोपध्मानीया विसर्गाश्च श्वासाघोषविवारप्रयत्नाः । हकारानुस्वारौ वर्गाणां तृतीयचतुर्थौ यरलवाश्च घोषनादसंवारप्रयत्नाः । वर्गाणां तृतीयप्रथमा यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये सर्वे महाप्राणाः । वर्गपञ्चमास्तु तत्तद्वर्गतृतीयतुल्यप्रयत्नाः । अनुनासिकत्वं पुनरेषामधिको गुण इति ।

स्यादेतत् । उदात्तादीनां त्रयाणां कथं बाह्यत्वम् । तत्र विवारादीनामष्टानामेव भाष्ये पठितत्वात् । उदात्तादीनां सावर्ण्यप्राप्त्यभावमाशङ्क्य गुणानामभेदकत्वेन परिहृतत्वाच्च । उदात्तादीनां बाह्यत्वे च तत्साम्याभावेन सावर्ण्याभावस्यापादयितुमशक्यत्वात् । अभेदकत्वपक्षानुसारवैयर्थ्याच्चेति चेन्न । यद्यप्युदात्तादीनां बाह्यत्वमुक्तम्, तथाऽप्यभ्युपेत्याभ्यन्तरत्वशङ्केति विवरणकारैरेवोक्तत्वात् । "विवारादय एकादश प्रयत्नाः" इति कैयटोक्तेश्चेति दिक् ।

अत्र केचित्—आभ्यन्तरत्वमभ्युपगम्यापि सावर्ण्याभावशङ्कापरभाष्यमनुपपन्नमेव । उदात्तादिरूपप्रयत्नभेदेऽपि विवृतरूप-

तदैक्यात्सावर्ण्योपपत्तेः । यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षायां च बाह्यप्रयत्नसाम्येऽप्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदे सावर्ण्यं मा भूदित्येतदर्थमाभ्यन्तरग्रहणमित्याकरविरोधात् । आपत्तिस्थले यावत्प्रयत्नैक्यविरहात्तदनुपपत्तेः । तदर्थकप्रशब्दवैयर्थ्याच्च । स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्थभाष्यादिबलात् शकारादिवद्वर्गद्वितीयचतुर्थानामप्यूष्मत्वप्रतीत्या विवृतमूष्मणामिति वाक्येऽपि तद्ग्रहणस्य दुर्वारतया स्पर्शविवृतोभयप्रयत्नानां वर्गद्वितीयचतुर्थानां केवलस्पृष्टप्रयत्नान् वर्गप्रथमतृतीयान् अपेक्ष्य प्रयत्नाधिक्येन सावर्ण्याभावे "चोः कुः" इत्यादौ तद्ग्रहणानुपपत्तेश्च । ककाराद्यपेक्षया ङकारादीनां नासिकास्थानाधिक्यात्सावर्ण्यानापत्तेश्च । प्रयत्नवत् स्थानेऽपि यावत्त्वस्य विवक्षणीयत्वापत्तेः । वैषम्ये बीजाभावात् ।

अस्मन्मते तु यावत्त्वविवक्षायां प्रमाणाभावान्नासिकास्थानसाम्येन ञमङणनानां परस्परं सावर्ण्ये त्वन्नयसीत्यादौ पर्यायेण पक्षे " वा पदान्तस्य " इति ञादयः प्रवर्त्तन्ते इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्– अयं ह्याकराभिप्रायः । आभ्यन्तरत्वमनन्तर्भाव्य प्रयत्नसाम्याविवक्षायां यो वर्णो यद्वर्णसमानस्थानकत्वे सति यद्वर्णसमानप्रयत्नकः स तस्य सवर्ण इति फलितम् ।

तत्र प्रयत्ने यावत्त्वं विवक्षितं न वा । नाद्यः । प्रथमतृतीयानां द्वितीयचतुर्थानां च सावर्ण्यानुपपत्तेः । अल्पप्राणमहाप्राणत्वाभ्यां भेदात् । नान्त्यः । खकारहकारादेः सावर्ण्यप्रसङ्गात् । कण्ठ्यत्वान्महाप्राणत्वाच्च । एवमन्यत्राप्यापाद्यम् । यदि त्वाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यमपि निवेश्यम्, ततस्तेनैवानतिप्रसङ्गे बाह्यप्रयत्नसाम्यनिवेश एव व्यर्थोऽप्रसङ्गसम्पादकश्चेति । एवं चास्यप्रयत्नमात्रेण बाह्यव्यावृत्तिविरहादाभ्यन्तरमात्रलाभाय प्रसक्तविशिष्टयत्नपदोपादानमावश्यकमिति ।

आस्यपदं स्थानमात्रपरम् । प्रयत्नपरत्वे प्रयोजनाभावात् । तथा च बाह्यप्रयत्नसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वं विकल्प्य दूषयत आकरस्य प्रयत्ने यावत्त्वाविवक्षायां तद्विरहे वा तात्पर्याभावात् । उदात्तादीनामाभ्यन्तरत्वे तद्भेदेन सावर्ण्याभावशङ्कायास्ताद्विरुद्धत्वात् ।

ननु तथाऽपि सिद्धान्ते आभ्यन्तरप्रयत्नस्यैव सवर्णसंज्ञोपयोगेऽपि तत्र यावत्त्वविवक्षणं किमर्थम् , येनोदात्तानुदात्तादीनां सावर्ण्याभावशङ्का स्यात्, तद्वर्णसमानस्थानत्वे तद्वर्णवृत्त्याभ्यन्तरप्रयत्नवत्त्वे च सति तद्वर्णवृत्त्याभ्यन्तरप्रयत्नान्तरवतो व्यावर्त्यवर्णस्याभावात्, उदात्तानुदात्तादीनां तु सावर्ण्यस्येष्टतया व्यावर्त्यत्वायोगात् , इति चेन्न । देवदत्तयज्ञदत्तौ तुल्यधनावित्यादावसति बाधकेऽन्यूनानतिरिक्तत्वस्यैव धनादौ प्रतीत्या तस्यौत्सर्गिकतया विवक्षानधीनत्वात् । राजमन्त्रिणौ तुल्यावित्यादौ तु प्रत्यक्षादेर्बाधकत्वात् । अत एवोक्तं भाष्ये—

किं सति भेदे, सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत्, भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात् सवर्णसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् इति ।

अस्य ह्ययमर्थः— आस्यपदेन बाह्यप्रयत्नस्यापि संग्रहे यावद्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं सवर्णसंज्ञानिमित्तम् इति लभ्येत, ततश्च स्वस्यैव स्वसावर्ण्यं स्यान्न तु वर्णान्तरस्येति संज्ञावैयर्थ्यम् । तत्परिहाराय विधानसामर्थ्यादौत्सर्गिकार्थत्याग इति ।

अत एव सति सङ्कोचे किञ्चिन्मात्रसाम्येऽपि स्यादित्याशङ्कापरः "यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित् समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति शकारच्छकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति, एतेषां हि सर्वमन्यत्

समानं करणवर्जम्" इति ग्रन्थः सङ्गच्छते । श्वासाघोषविवारमहाप्राणरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयस्य ताल्वादिस्थानस्य च तुल्यत्वात् । आभ्यन्तरप्रयत्नस्तु शरां विवृतत्वम्, छादीनां तु स्पृष्टत्वमिति भेदः ।

एवं च प्रयत्नपदेनाभ्यन्तरस्य तस्यास्यपदेन च स्थानमात्रस्योपादाने तु नोक्तदोषः । औत्सर्गिकरीत्या प्रयत्नपदस्य यावदाभ्यन्तरपरत्वं तु दुर्वारम् । बाधकस्य दुर्वचत्वादिति । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीति शङ्काऽभिप्रायः । अत एव गुणानामभेदकत्वेनैव निर्वाहे यत्किञ्चित्प्रयत्नपरत्वकल्पनयौत्सर्गिकार्थबाधो न युक्त इतिपरिहारोपपत्तिः । एतेन "अनुदात्तादेरञ्"इत्यादाविव भेदकत्वपक्षस्यैव युक्तत्वादित्यपास्तम् । वृद्ध्यादिसूत्रस्थसर्वग्रन्थविरोधात् । "आमुदात्तः" इत्यादिसूत्रविरोधाच्च । "अनुदात्तादेः" इत्यादौ त्वनन्तानुदात्तादिव्यक्तिपरिचायकत्वेन तद्विवक्षा । तावद्व्यक्तीनां विशिष्य निर्देशासंभवादनुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च ।

यत्तु "स्थानेऽन्तरतमे" इत्यादि, तन्न । विवृतमूष्मणामित्यत्र हि किं पदे जुहोतीत्यनेन आहवनीये जुहोतीत्यस्येव सामान्यविशेषन्यायेन वर्गद्वितीयचतुर्थानां स्पृष्टत्वं बाधित्वा विवृतत्वं विधीयते उत सावकाशनिरवकाशन्यायेन स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानामित्यस्य प्रथमादिषु सावकाशत्वात् द्वितीयचतुर्थयोर्विवृतत्वं विधीयते स यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादित्यादिनेव यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरतीत्यादेः । नाद्यः । सामान्यविशेषभावो हि न विधेयांशे । स्पृष्टत्वविवृतत्वयोर्विरोधात् । नाप्यनुवाद्यांशे । शकारा-

दिषु वर्गप्रथमतृतीयेषु च स्पर्शत्वोष्मत्वयोः परस्परात्यन्ताभाव-समानाधिकरणत्वात् । न द्वितीयः । स्पृष्टत्वविधेर्वर्गविषमवर्णेष्विव विवृतत्वविधेरपि ऊष्मसु सावकाशत्वात् । न च द्वितीयचतुर्थानां स्पर्शत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । " स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशम् " इतिभागवतादिविरोधात् । " स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः " इतिशिक्षाविरोधाच्च । प्रथमतृतीयपञ्चमानां तत्सावर्ण्यानापत्तेश्च । न च स्पृष्टत्वमबाधित्वैव विवृतत्वं विधीयत इति वाच्यम् । तयोर्विरुद्धत्वेन समुच्चयानर्हत्वात् । " न हि बाधितमर्थमागमोऽपि बोधयति " इति न्यायात् इति न किञ्चिदेतत् ।

यदप्युक्तम्—कङादीनां सावर्ण्यं न स्यादिति । तत्र केचित् तावदाहुः—वर्गपञ्चमानां नासिका स्थानं न भवति, शिक्षायां यमानुस्वाराणामेव तदुक्तेः, किं तु करणम् । तद्व्यापारेण तदुच्चारणात् । तावन्मात्रेण स्थानत्वे अकारादीनामपि नासिकास्थानत्वापत्तेः । तदकथनेन न्यूनतापत्तेश्च ।

यत्तु करणरूपाया अपि नासिकायास्तद्धितान्तास्यपदेन ग्रहणात्तद्भेदे सावर्ण्यमनुपपन्नमेव । आस्यपदस्य स्थानमात्रपरतया संकोचे बीजाभावादिति, तन्न । आस्यपदस्य करणपरत्वे मानाभावात् । संकोचस्य दूरापास्तत्वात् । वृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नकिञ्चिद्व्यक्तिविषयकतात्पर्याभावकल्पनस्यैव संकोचत्वात् । एतेन किं पुनरास्ये भवं स्थानं करणं चेति भाष्यविरोध इत्यपि निरस्तम् । न हि करणमास्यभवं नेति ब्रूमः । किं तु आस्यपदार्थतावच्छेदकं प्रकृते स्थानत्वमेवेति ।

यदप्युक्तम्—एतेन तुल्यशब्दसंकोचापेक्षया पश्चादुपस्थितास्यशब्दसंकोच एव न्याय्य इत्यपास्तम् । कखगघङादीनां

स्वरूपतो भेदार्थं स्थानादाववान्तरभेदस्यावश्यकत्वेन सर्वस्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति पक्षेऽपि तुल्यशब्दसंकोचावश्यकत्वाच्चेति । तदप्यसत् । आस्यशब्दस्य संकोचः करणव्यावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकव्यवस्थापनमेव । तस्य च न्याय्यत्वम् । तत्साधारण्ये प्रमाणाभावात् । तुल्यशब्दसंकोचस्तु यत्किञ्चित्परत्वम् । तत्र चान्याय्यत्वम् । भाष्यादिभिरनुक्तत्वात् । कखेत्यादिकं तु व्यर्थमेव । स्थानतावच्छेदकरूपेण स्थानसाम्यविवक्षायां वस्तुसतोऽप्यवान्तरभेदस्य स्थानतानवच्छेदकतया दोषाभावात् । त्वन्मते उभयत्र संकोच इति वैषम्यसत्त्वाच्च ।

यदप्युक्तम्—तुल्यशब्दस्यान्यूनानधिकपरत्वेऽन्यतरैक्ये यावदास्यभवैक्याभावादप्राप्तौ प्रयत्नग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । एतेन प्रयत्नस्य पृथगुपादानात्तद्धितान्तास्यशब्देन नासिकारूपं करणं न गृह्यते इत्यपास्तम् । उभयत्रापि तुल्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनाऽऽनुमानिकवचनकल्पनापत्त्या संकोचस्यान्याय्यत्वेन , च विनिगमनाविरहात्सर्वत्र प्रवृत्तौ तात्पर्यग्राहकतया प्रयत्नपदस्य व्याख्यातुं युक्तत्वाच्चेति, तदप्यसत् । आस्यपदस्य स्थानमात्रपरत्वेऽयं दोषः उतास्यभवपरत्वे । नाद्यः । प्रयत्नपदवैयर्थ्यानापत्तेः । नान्त्यः । तत्परत्वस्यानङ्गीकारात् । न च पदान्तरोपादानापेक्षयाऽऽस्यशब्दस्य तदुभयपरत्वमेव सम्यगिति वाच्यम् । प्रत्येकसाम्ये संज्ञाया अप्रवृत्त्यर्थं प्रयत्नपदसार्थक्यावश्यकत्वे आस्यपदस्योभयपरत्वकल्पनाया एव गुरुत्वात् । स्थानकरणोभयसाधारणस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वाच्च ।

यत्तु त्वम्भयसीत्यादौ ञादयोऽपि भवन्तीति, तत् साहसमात्रम् । शाब्दिकमात्रानभिमतत्वात् । अत एव कौस्तुभेऽपि यावत्स्थानसाम्यविवक्षायां ञमङणनानां स्ववर्ग्यैः सावर्ण्यानापत्ति-

रित्येवोक्तम् । अन्यथा तेषां परस्परं सावर्ण्याभावोऽप्यापादितः स्यात् । किं बहुना नासिकायाः स्थानत्ववादिभिरपि यावत्स्थानसाम्यमेव विवक्षित्वा नासिकास्थानं सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तमित्येव स्वीक्रियते । तथा च तद्ग्रन्थार्थः—

ननु "शाद्" इति सूत्रे शकारात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वनिषेधो व्यर्थः "स्तोः" इत्यत्र तुशब्देन नकारस्यानुपादानात्, नासिकास्थानाधिक्येन तस्य सवर्णत्वाभावाद्ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्यविषयत्वात् । मैवम् । नासिकास्थानसाम्यं सवर्णसंज्ञायां नाद्रियते इत्यत्रेदं ज्ञापकम् । न च यत्किञ्चित्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तथा सति त्वन्नयसीत्यादौ ङादीनां पर्यायेण प्रवृत्त्यापत्तेः ।

अन्ये तु अन्यूनस्थानत्वमेव तुल्यस्थानत्वम्, पञ्चमानां परस्परं नासिकास्थानसाम्येऽपि ताल्वादिसाम्याभावात् । स्ववर्ग्यैः समं त्वधिकस्थानत्वेऽपि न्यूनस्थानकत्वाभावात्सावर्ण्यम् । तेन त्वङ्करोषीत्यादौ ङकारादिसिद्धिः । न चाद्यानां पञ्चमसावर्ण्यं तथाऽप्यसिद्धमिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावादिष्टापत्तेः । न च गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात्, प्रकृतिभावश्च न स्यादिति वाच्यम् । एकारस्य विवृततरत्वमाश्रित्य प्रयत्नभेदोपगमात् । न च "तोर्लि" इत्यत्र लकारेणाण्त्वाद्वकारोपस्थापने तद्वस्तु इत्यादौ दकारस्य वत्वापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयलकारप्रश्लेषेण लकारस्वरूपस्यैवोपादानात् । नापि "रलो व्युपधाद्" इत्यत्र रलन्तर्गतलकारेण वकारस्यापि ग्रहणे देवित्वा दिदेविषतीत्यादौ पाक्षिककित्त्वापत्तिः । हयवरट्सूत्रे रेफस्य यात्पूर्वमपकर्षप्रस्तावे भाष्योक्तरीत्या अवकारादिति पदच्छेदेन समाधानसम्भवात् ।

यद्वा— स्थानतावच्छेदकपर्याप्त्याश्रयत्वं स्थानत्वम् । वकारस्य दन्तोष्ठमित्यत्र च द्वन्द्वनिर्देशादुभयत्वं स्थानतावच्छेदकम्, तच्च न प्रत्येकविश्रान्तमिति न वकारस्य लकारसावर्ण्यम् । " लुग्वा दुह " इति सूत्रे " उदोष्ठ्यपूर्वस्य " इति सूत्रे च दन्त्यत्वमोष्ठ्यत्वं च दन्तादिभवत्वमात्रं निवेश्यते, न तु तत्स्थानत्वम् । तत्र योगार्थेनैवोभयपरतया ग्रहणकशास्त्रानुपयोगेन सावर्ण्यस्यानपेक्ष्यत्वात् । तेन अदुग्धामित्यादाविव अदुह्वहीत्यादावपि क्सलोपः, पुपूर्षतीत्यादाविव सुस्वूर्षतीत्यादावप्युत्वं च सिद्धम् । तेन यल्ँलोकमित्यादौ अनुस्वारस्य परसवर्णे सानुनासिकवकारापत्तिरप्यनाशङ्क्या इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः । सर्वथाऽपि वर्गपञ्चमानां परस्परं सावर्ण्यं नेति सिद्धम् ।

यदप्युक्तम्—"वर्णोत्पत्तौ नासिकायाः पाके काष्ठादिवत्स्थाल्यादिवद्वा करणत्वम् । नाद्यः । "आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्" इत्यधिकरणत्वबोधकदेशशब्दसहितवार्त्तिकेन तद्भाष्येण च विरोधात् । अधिकरणरूपप्रासादवासिन्यायप्रतिपादकभाष्येण मुखनासिकयोराधिकरणत्वबोधनाच्च । नान्त्यः । करणत्वेऽपि स्थानत्वस्य दुर्वारत्वात्" इति, तदप्यसत् । कण्ठादेरेव ङकारादिदेशत्वेन तद्विरोधाभावात् । न हि तेन नासिकाया ङकारादिदेशत्वमपि बोध्यते । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । नासिकायाः सवर्णसंज्ञायामनुपयोगात् । प्रासादवासिन्यायस्य समस्त एव च वर्णो द्वाभ्यामुच्चार्यतइत्याद्यपक्षेऽवतारेऽपि एको भागो मुखेनोच्चार्यते द्वितीयस्तु नासिकया, यद्वा—तदुभयान्तरालवर्त्तिस्थानान्तरमेव तदुच्चारणे निमित्तमित्युत्तरपक्षद्वये तदनव-

काशात् । इदं च कौस्तुभेऽपि स्पष्टम् । यदप्युक्तम्–"यथा—

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ।

इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादजादिग्रहणम् । "सुपां सुलुग्" इतिसूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्यादचामल्पप्राणत्वप्रतीतेः । यथा वा–"क्विन्प्रत्ययस्य" इतिसूत्रस्थकैयटादिप्रामाण्याद्वर्गचतुर्थानामल्पप्राणताऽपि दन्त्योष्ठ्यवकारस्य महाप्राणताऽपि । तथोक्तशिक्षायां चकारेण ञादीनामकारादीनां च ग्रहणं व्याख्येयम् । अत एव कौस्तुभे ञकारादीनां नासिकास्थानत्वं साक्षादुक्तम्" इति । तदप्यसत् । प्रकृते कल्पकाभावेन वैषम्यात् । ञादीनां परस्परं सावर्ण्यस्यापि कौस्तुभानभिमतत्वाच्चेति दिक् ।

वस्तुतस्तु तेषां सावर्ण्ये लण्सूत्रात्पूर्वं ञमङणनेष्वन्यतममेव मकारानुबद्धं पठेत् । अन्येषां तेनैव ग्रहणसिद्धेः । न च स्ववर्ग्याणामपि ग्रहणापत्तिः । तेषां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । न चैवं तच्छ्लोकेनेत्यत्र छत्वं न स्यात्, लस्य अम्बहिर्भावापत्तेरिति वाच्यम् । छत्वमणीति वाच्यत्वात् अमीत्यस्मादधिकस्यान्तर्भावानापत्तेः । ग्रहणकशास्त्रादन्यत्र पूर्वेणैवाण्ग्रहणमित्यस्य यथाश्रुतपरत्वात् । न च यणि दोषः । आन्तरतम्येन व्यवस्थोपपत्तेः । भवदभिमतत्वाच्च । एतेन रप्रत्याहारोऽपि व्याख्यातः ।

न च नस्य इणन्तर्भावे सुहिन्सु इत्यादौ षत्वापत्तिः । सिद्धान्तेऽपि तत्र "नुम्विसर्जनीय" इति षत्वप्रसक्त्या नुम्ग्रहणं तत्स्थानीयानुस्वारोपलक्षणार्थमित्यत्र व्याख्यानातिरिक्तस्य बीजस्य दुर्वचतया तस्य च साक्षान्नुमः परस्य सस्य

१ आन्तरतम्येन व्यवस्थाया उपपन्नत्वेनेत्यर्थः ।

षत्वं नास्तीत्येतन्निश्चयं विनाऽनुपपन्नतयाऽत्रापि तेनैव संकोचोपपत्तेः । नुमः साक्षादुपादाने तदादेशलक्षणया संकोचः । प्रत्याहारान्तर्भावे तु तदतिरिक्तपरत्वेनेत्यन्यदेतत् ।

यद्वा–वर्णोपदेशे "लण्"इत्यस्मादनन्तरमेव आदिष्वन्यतमो मानुबद्धः पठनीयः । ग्रहणकसूत्रे तु अणूपदस्थाने अमित्येवास्तु, लाघवस्य भूयस्त्वात् । न चात्र "अचो ञ्णिति" "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्यादेर्मिदादावतिप्रसङ्गः । उभयोपादानसामर्थ्यात् । एवम् "ङ्णोः कुक्टुक् शरि" इत्यत्र योज्यम् । नापि "क्ङिति च" इत्यस्य । णलादौ वृद्ध्यर्थणित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यस्य णलादौ । "अत उपधायाः" इत्यस्य वैयर्थ्यात् । ननु "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यस्य नित्यातिप्रसङ्गः, एवं मोऽनुस्वारस्य णान्तादौ, "णो नः" इत्यस्य नकाराद्यादौ, "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य" इत्यस्य नान्तादौ, "रषाभ्याम्" इति मादीनामपि णत्वं स्यात्, इति यथायोगमापाद्यमिति चेत्, सत्यम् । ङकारस्यैव पाठ्यत्वात् अणनमानां सवर्णग्राहकत्वापत्त्यभावात् ।

अथैवमपि ग्रहिज्यादिसूत्रेण जग्राह ग्राह्यमित्यादौ संप्रसारणं स्यात्, ङितीति ङकारेण णकारस्यापि ग्रहणात् । मैवम् । भृज्जतीनां ङिति चेति संहितया ङकारप्रश्लेषेण स्वरूपतोङकारस्यैव ग्रहणात् । न च तथाऽपि "हलो यमां यमि लोपः" इत्यत्र ञकाराद्यंशे यथासंख्यं न स्यात् इति वाच्यम् । तत्रातिप्रसङ्गस्थलाभावेन क्षतिविरहात् । न च "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्"इत्यत्र ङमुटोऽप्यापत्तिरिति वाच्यम् । ङणनानामिति स्वरूपेणैव पठितव्यत्वात् । ङमुडित्यत्र द्वे इत्येव पाठ्यम् ।

यद्वा–वर्णोपदेशे न ङम् इति पाठ्यम् । तेन ङकारमकारौ

परस्परं ग्राहकौ नेति फलितम् । तेन "ङमो ह्रस्वाद्" इत्यत्र न दोषः । नापि "मिदचोऽन्त्यात्" इत्यस्य अणूफिन्फिञादिष्वतिप्रसङ्गः । ङित्त्वस्यानन्यार्थकङित्त्वस्थलएव प्रवृत्तिस्वीकारात् । स्वरवृद्ध्यर्थतया नित्त्वादीनामुपक्षीणतया तेषां प्रत्ययत्वात् परत्वोपपत्तेः । न च तातङ्न्यायेन प्रवृत्त्यापत्तिः । तत्र ङकारस्य श्रूयमाणत्वात् प्रकृते सवर्णग्रहणं कृत्वाऽपवादबाधकल्पने मानाभावात् । यथान्यासमपेक्ष्य लाघवस्य भूयस्त्वात् । मयूप्रत्याहारस्थले ङयित्येव पठनीयम् । "तुभ्यमह्यौ ङयि" इत्यत्र तत्प्रकृतिकघञादिप्रत्ययबाधाद्विभक्तिप्रकरणाच्चानतिप्रसङ्गात् । वह्लिङ्ग इत्यादौ "अचो रहाभ्याम्" इति द्वित्वस्य सिद्धान्तेऽपीष्टतया "यणो मयः" इत्यस्य प्रवृत्तावप्यदोषात् ।

न च ञकारस्याधिकस्य संग्रहापत्तिः । पदान्ते ञकारस्याप्रसिद्धतया "मय उञः" इत्यत्राप्यदोषात् । तस्मात् ञादीनां मिथः सावर्ण्यं नेति सिद्धम् । अन्यथा सानुनासिकयवलानामपि मिथस्तदापत्तौ सय्यँन्ता इत्यादौ स्थलत्रयेऽपि पर्यायेण तेषामापत्तेः ।

किं च विवरणकारादिमते सानुनासिककारादीनामपि यमत्वात्तेषां सावर्ण्यप्रसङ्गे त्वन्नयसीत्यादौ ककारादिरूपयमानामप्यादेशत्वं प्रसज्येत । यावत्स्थानसाम्ये सावर्ण्यस्वीकारपक्षे तेषां केवलनासिकास्थानत्वमाश्रित्य समाधानेऽपि मुखनासिकोभयस्थानत्वमादाय तत्तद्वर्गीययमापत्तेर्दुष्परिहरत्वात् "नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या वा" इति वचनान्मुखपदेन तद्वर्गस्थानस्यैवोपादेयत्वात् । वर्णान्तरत्वमतेऽपि स्थानान्तरानुक्त्या स्ववृत्तिसादृश्यप्रतियोगिवर्णसमानस्थानप्रयत्नत्वस्यैव वाच्यत्वात् । तथा च "पञ्चमे परे यमोत्पत्तिः"

इत्यादिकमपि व्याकुलं स्यात् ।

ननु तथाऽपि उक्तवचनान्नासिकायाः स्थानत्वं सिध्यत्येवेति चेत्, सत्यम् । अत्रत्यस्थानपदस्य तदुच्चार्यत्वमात्रपरत्वात् । मुखनासिक्या इति वाक्ये तु मुखावयवकण्ठादीनां प्रमाणान्तरेण स्थानत्वनिर्वाहात् । "मुखनासिकावचन" इत्यत्र वचनपदस्वारस्यान्मुखनासिकोच्चार्यत्वस्यैव प्रतीतेः । अत एव बाह्यप्रयत्नाभिधानोत्तरं "यथा तृतीयाः तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः" इति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा बाह्यप्रयत्नसाम्यकथनप्रस्तावे स्थानवैषम्याभिधानस्यानर्हत्वात् । उक्तरीत्या तु आन्तरतम्यमात्रपरीक्षोपयोगित्वेन तदौचित्यात् । न चानुनासिकत्वनिर्मुक्तङकारादीनामनुपलम्भात्कथं गुणत्वमिति वाच्यम् । जलपरमाणुरूपादीनां तद्गुणत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य गुणलक्षणानुपयोगात् । " सत्त्वे निविशतेऽपैति " इत्यादेरन्यथैव व्याख्यास्यमानत्वात् ।

अपि च अनुनासिकसंज्ञासूत्रे मुखस्य नासिकायाश्च तदुच्चारणे करणत्वं सर्वग्रन्थसिद्धम् । स्थानत्वं च करणप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वम् । तत्र करणप्रतियोगिकत्वमुपलक्षणं विशेषणं वा । नाद्यः । जिह्वाग्रादीनामपि स्थानत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तत्साम्यमादाय समानप्रयत्नानां सावर्ण्यापत्तेः । यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यैव भवन्मते ऽपेक्ष्यत्वात् । नान्त्यः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगित्वस्य स्वस्मिन्ननङ्गीकारात् नासिकायाः स्थानत्वानुपपत्तेः स्थिरत्वात् । इत्यास्तामतिविस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । ऋऌवर्णयोः स्थानभेदादप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्त्तिकमारभ्यते—

ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यमिति ।

अत्र व्याचक्षते—आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः, उश्च उल् च ऋलोस्तयोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तादिति ।

तत्राद्ये ऋ लृ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । "ऋतो ङि" इति लृकारस्य गुणः, तत ऋकारस्य यणादेशः । न चाकृतव्यूहन्यायात्प्रकृतिभावानुपपत्तिः । गुणे सत्यपि स्थानिवद्भावसंभवान्निमित्तविघाताभावात् । न चैवं यणोऽपि दौर्लभ्यम् । "ऋत्यकः" इत्यत्र "प्लुतप्रगृह्याः" इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्य ऋकाररूपमचमाश्रित्य यत्कार्यं तस्यैव वारणात् । यणादेशस्तु अच्सामान्यमुपजीवतीति तद्व्यावृत्तिविरहात् ।

न च "अचः परस्मिन्" इत्यनेनाभावोऽप्यतिदिश्यतइति सिद्धान्तात् ऋकारकालीनस्य यणभावस्य गुणेऽप्यतिदेश इति वाच्यम् । "न पदान्त" इति तन्निषेधात् । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पूर्वपदस्य सुबन्ततया पदसंज्ञत्वात् । द्वितीये तु ओसि गुणस्य दौर्लभ्यादकारोत्तरमुच्चारणार्थमकारं तन्निमित्तकयणं च स्वीकृत्य योज्यम् ।

ऋलोरिति वा पाठ इति । अत्रेदं बोध्यम्— ऋकाररूपाज्निमित्तकत्वं न तावदृत्वावच्छिन्ननिमित्तताकत्वम् । सवर्णदीर्घयणोरयादीनां च वारणानुपपत्तेः । तत्र ऋत्वेन निमित्तत्वविरहात् । "उपसर्गादृति धातौ" इत्यत्रैव प्रकृतिभावस्य कथंचित्प्रवृत्त्यापत्त्या धातुग्रहणं पाक्षिकप्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थमित्यादिसकलव्याकोपप्रसङ्गात् । नापि ऋकारविश्रान्तनिमित्तताकत्वं यणादेशसाधारण्यात् ।

अथ यस्यां लक्ष्यव्यक्तौ ऋकारपरत्वाभावप्रयुक्तो यत्का-

र्योभावस्तदेव कार्यं प्रकृतिभावेन व्यावर्त्यते, इति चेन्न । गुणात्पूर्वं प्रकृते यणादेशस्याप्येतादृशत्वात्प्रवृत्त्यापत्तेः । तद्व्यक्तौ ऋकारपरत्वाभावस्याप्रसिद्ध्या यद्यत्र ऋकारपरत्वं न स्यात्तदा यणादेशो न स्यादित्येवंरूपस्यैव प्रयुक्तत्वस्य वाच्यत्वात् । तस्य चान्यत्र ऋकारपरत्वाभावेऽपि दध्यत्रेत्यादौ यणादेशाभावस्यादर्शनादापादकत्वानुपपत्तेः । एवं ब्रह्मऋषिरित्यादौ गुणस्यापि दुर्वारत्वं योज्यम् । एवं च प्रकृते गुणोत्तरम् ऋकारपरत्वव्यतिरेकप्रयुक्तो न यणादेशाभावः, आकारपरत्वेनापि तदुपपत्तेरिति कथञ्चित् आशङ्काऽपि निरवकाशा । आदेशाभावस्थले सवर्णदीर्घव्यावृत्तावपि यथायोगमादेशान्तरस्य दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादचीत्यनुवृत्तावपि यणादेशव्यावृत्तस्य निवर्त्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वादुपरञ्जकत्वमात्रं तस्य, न तूपयुक्तत्वमपीति न किञ्चिदेतत् ।

यदप्युक्तम्—प्रकृतिभावाभावपक्षे "वार्णादाङ्गं बलीयः" इति गुणे कृते यणादेशसौलभ्यमिति, तदपि न । तयोर्युगपत्प्रवृत्तौ समाननिमित्ततायां च तन्न्यायप्रवृत्तेः कौस्तुभादौ स्पष्टत्वात् । एतेन तथात्वे न किञ्चिन्मानमिति निरस्तम् । व्याश्रयत्वे लक्ष्यानुरोधात्तत्प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि प्रकृते लक्ष्यनिश्चयाभावेन औत्सर्गिकीं समानाश्रयप्रवृत्तिमाश्रित्य तदप्रवृत्तेरेव स्वीकर्त्तुमुचितत्वात्, क्वौ लुप्तं क्वौ विधिं प्रति वा न स्थानिवदित्यादिवत् । तस्मात्प्रकृतिभावपक्षे ऋअलाविति ऋलोरिति च, तदभावे तु राविति रोरिति च रूपं यथायोगं बोध्यमित्यलं बहुना ।

सावर्ण्यप्रयोजनं तु होतृ लृकार इति स्थिते सवर्णदीर्घो यथा स्यात्, होतॄकारः । उभयान्तरतमस्य लृकारान्तरतमस्य च दीर्घस्यासम्भवादृकारान्तरतमो दीर्घऋकारः ।

अथ "अकः सवर्णे" इति सूत्रे "ऋति ॠ वा" "लृति ॡ वा" इति पठ्यते।अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः स्थाने ॠ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ईषत्स्पृष्टो द्विमात्रश्चायम् । मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा, उभयतोऽज्भक्तेर्द्वितीया। एवं द्वितीयवचनाविधेये लृकारेऽपि बोध्यम् । तत्र मध्ये द्वौ लकाराविति विशेषः । उभयोरपि प्रयत्नभेदादृलृवर्णाभ्यामगृहीतत्वेनाच्त्वाभावादप्राप्तयोरेव विधानम् ।

तत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वमङ्गीकृत्याप्राप्त एव दीर्घो विधीयताम्, किं सावर्ण्येन । न च द्वितीये सवर्णपदस्यानुवृत्तौ तत्संज्ञाया अप्यावश्यकत्वम्, अननुवृत्तौ तु दध्यॢकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रथमवार्त्तिके ऋतीत्यपनीय "ऋतः" इति पञ्चम्यन्तस्य पाठ्यत्वात् । न च धात्रंश इत्यादावतिप्रसङ्गः । सवर्णे इत्यस्यानुवृत्तेः । द्वितीये तु ऋत इत्यस्यानुवृत्तिः, सवर्णइति निवृत्तम् । अतः सवर्णसंज्ञाविधानं व्यर्थम् इति चेत्, मैवम् । षाष्ठवचनद्वयस्यैव प्रत्याख्यातुमुचितत्वात् । तदारम्भपक्षेऽपि हि तद्विधेययोरीषत्स्पृष्टयोरच्त्वमवश्यमपेक्षणीयम् । अन्यथा विधानमात्रं तयोः स्यान्न तु प्लुतः । तस्याज्मात्रकार्यत्वात् । सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञायां सत्यां प्लुतसिद्धिः ।

न च विवृतस्थाने आन्तरतम्याद्विवृतावेव दीर्घौ स्याताम्, न त्वीषत्स्पृष्टाविति वाच्यम् । रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनस्तादृगेवादेशः सुसदृश इत्यस्यापि सम्भवात् विनिगमकाभावेन उभयोः पाक्षिक्यां प्रवृत्तौ विवृतेषत्स्पृष्टयोरिष्टयोः सिद्धेः । न चैवं सावर्ण्यविधानपक्षे ऌकारस्थानिकादेशस्यापि रपरत्व-

प्रसङ्गः। रप्रत्याहारग्रहणस्य व्याख्येयतया लपरत्वासिद्धेः। न च तथाऽपि "नाग्लोपिशास्वृदिताम्" "पुषादिद्युताद्यॢदितः" इत्यादीनामनुबन्धकार्याणां सङ्करापत्तिः। भिन्नानुबन्धनिर्देशसामर्थ्यात्।

नाज्झलौ १० ।

तुल्यस्थानप्रयत्नावप्यज्झलौ मिथः सवर्णसंज्ञौ न स्तः। अप्यन्तं प्रसक्तिप्रदर्शनमात्रार्थम्। सवर्णपदं संज्ञापरम्। पूर्वं विधेयतयोपस्थितत्वात्। तुल्यास्यप्रयत्नत्वस्य वस्तुधर्मतया निषेधानर्हत्वाच्च। तेन आनडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र हकारशकारयोर्लोपो न। अन्यथा "यस्येति च" इत्यत्र अकारेकाराभ्यां ग्रहणकसूत्रेण दीर्घादीनामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणापत्तेः। ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोरपि सावर्ण्यं प्राप्तमत्र निषिध्यतइति कौस्तुभकृतः।

कैयटादयस्तु अकारहकारयोरिकारशकारयोश्चेति स्थलद्वयमेव दर्शयन्ति। तेषां चायमाशयः—बह्वृचप्रातिशाख्योक्तरीत्या ऋकारऌकारयोर्जिह्वामूलस्थानत्वात् मूर्द्धदन्तस्थानाभ्यां षकारसकाराभ्यां सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्ति। न च तत्प्रातिशाख्यमात्रोक्तत्वादनादृत्यम्। पूर्वोक्तरीत्या सूत्रवार्त्तिकसंमतत्वात्। अत एव नाण्शलावित्येव सूत्रयितुं युक्तमिति प्रामाणिकाः।

एवं च "ग्रहणकशास्त्रादन्यत्र पूर्वेणैवाण्ग्रहणनियमात् कर्त्तृषट्कमित्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात्। परेणाण्ग्रहणेऽपि अजपेक्षया व्यक्तिगौरवमेव। तस्मान्नाक्शलाविति सूत्रं युक्तम्" इत्यलग्नकं वेदितव्यम्। अत एवाग्रे पूर्वपक्षवार्त्तिके शकारसावर्ण्यप्रतिषेध

एवोक्तो न तु षकारादेः । एतेन "शकारग्रहणं शरामुपलक्षणम्" इत्युक्त्वा रामष्षष्ठः यशस्सारमित्युदाहरणान्तरकल्पनं च तेषामपास्तम् । आद्यन्तभाष्ये शकारमात्रस्यैव श्रवणादुपलक्षणत्वे मानाभावात् ।

स्यादेतत् । शकारस्यापि परस्परं सावर्ण्यनिषेधः स्यात् । स हि इकारादिभिर्गृहीतत्वादच्, स्वरूपतस्तु हल् । न चास्मादेव निषेधादिकारेण शकारग्रहणं नेति वाच्यम् । एतद्वाक्यार्थबोधौपयिक्यां पदार्थबुद्धौ पूर्वसूत्रप्राप्तसंज्ञामुपजीव्य ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न हि तदानीं सावर्ण्यनिषेधधीरस्ति । तदुत्तरभावित्वात् । न चैतद्वाक्यार्थबोधात्पूर्वं तुल्यास्यसूत्रार्थबोध एव न भवतीति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रसक्तिविरहे निषेधानुपपत्तेः । "यस्येति च" इत्यादौ तु एतद्वाक्यार्थबोधात्सावर्ण्याभावज्ञानान्न तद्ग्रहणमिति वैषम्यम् । अत एव ग्रहणकसूत्रस्थमण्पदं न सवर्णग्राहकम्, सूत्रान्तरस्थं तु सवर्णग्राहकमेवेति सिद्धान्तः । एवं "नाज्झलौ" इत्यस्यापि निषेधस्य न स्वास्मिन्प्रवृत्तिः । स्वात्मनि व्यापारविरोधस्य तुल्यत्वात् ।

परिहृत्यापवादविषयमित्यस्यापि नायं विषयः । अपवादस्यैवानवगतत्वात् । न चेष्टापत्तिः । परश्शतानि कार्याणीत्यत्र दोषापत्तेः ।

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

इत्यमरः । " कर्तृकरणे कृता बहुलम् " इति बहुलोक्तेः शतात्पराणीति समासः । पारस्करादित्वात्सुट् । श्चुत्वेन शकारः । " अनाचि च " इति तस्य द्विर्वचनं च । तत्र " झरो झरि सवर्णे " इति लोपाप्रवृत्त्या शकारत्रयश्रवणं स्यात् । न च " अनचि " इति " शरोऽचि " इति वा

द्वित्वानिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्। तत्र "नाज्झलौ" इति सावर्ण्यनिषेधेन ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्त्या अच्पदेन शरामुपस्थानासम्भवात्। उक्तनिषेधयोर्नैत्यत्वात्। तथा च वार्त्तिकम्—

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादिति।

प्रतिषेधे प्रकरणवशात्सावर्ण्यस्य प्रतियोगित्वेनान्वयः। सावर्ण्यप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादित्यर्थः।

किं च अवर्णस्य स्वभेदैः सह सावर्ण्यं न स्यात्। हकारेण तद्ग्रहणे सति हल्त्वात्स्वरूपेण त्वच्त्वात् इति प्राप्ते सिद्धान्तवार्त्तिकम्—

सिद्धमनच्त्वात्, वाक्यापरिसमाप्तेर्वा इति।

सूत्रप्रत्याख्यानाभिप्रायं प्रथममुत्तरम्। तथा हि—विवृतमूष्मणामिति योगे ईषदित्यनुवर्त्तते। स्वराणां चेत्यत्र विवृतमित्यस्यैवानुवृत्तिः, ईषदिति तु निवृत्तम्। तथा च प्रयत्नभेदात्सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः। एवं चाकारस्य हल्त्वमपि नास्तीति दण्डाग्रमित्यादावपि न दोषः।

यथाश्रुतमभ्युपेत्याप्याह—वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। प्रथमं हि वर्णानामुपदेशः, तत इत्संज्ञा, ततः प्रत्याहारः, ततोऽपवादपरिहारेण सवर्णसंज्ञानिष्पत्तिः। ततो ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः। यद्यपि निषेधप्रतियोगिप्रवृत्त्यर्थम् "नाज्झलौ" इति वाक्यार्थबोधात्प्राक् सवर्णसूत्रार्थबोध आवश्यकः, तथाऽपि अपवादविषयांशे तद्वाक्यतात्पर्यज्ञानस्य अपवादवाक्यार्थबोधोत्तरमप्रामाण्यज्ञानसम्पादनद्वारा तदंशे उत्सर्गवाक्यस्य तात्पर्याभावव्यवस्थापनात्स बोधो न शास्त्रप्रवृत्तावुपयोगी। यदंशे शास्त्रतात्पर्यं तद्विषयकबोधस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा सर्वत्र बोधस्यानियतत्वेन व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गात्। तथा च भ्रमरूपम-

तियोगिप्रसिद्धिमादाय निषेधप्रवृत्तावपि न ग्रहणकशास्त्रस्य प्रवृत्तिसम्भवः । अतो निषेधोपयोगितुल्यास्यसूत्रार्थबोधदशाया-मिकारेण शकारस्यानुपस्थानाच्छकारस्याचूत्वं नास्तीति न तस्य तेनैव समं सावर्ण्यनिषेधापत्तिः । निषेधप्रवृत्त्युत्तरकाले च सावर्ण्याभावादेवानुपस्थानमिति समाधानतात्पर्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा, सवर्णसंज्ञोत्तरकालं सवर्णग्रहणमिति उक्तम् । "नाज्झलौ" इत्यस्य सवर्णसंज्ञाया-मेवोपयोगात् । हरिणाऽप्युक्तम्—

अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायापवादयोः ।
एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥

इति । न्याय उत्सर्गः । भिन्नरूपमिव परस्परानपेक्षबोधजनक-मिव । अपवादज्ञानाभावे उत्सर्गस्य तात्पर्यभ्रमेण स्वतात्पर्यावि-षयकस्यापि बोधजनकत्वादप्रामाण्यापत्तौ स्वतात्पर्यविषयमा-त्रबोधजननार्थमपवादज्ञानस्य तेनापेक्षणीयत्वात् प्रमाणताव-च्छेदकरूपसम्पत्तिः पश्चादेव भवतीति तदर्थात् । न चैवं "नाज्झलौ" इति सूत्रे सवर्णदीर्घोऽपि न स्यादिति शङ्क्य-म् । तत्प्रकारकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् । तदेवं द्वेधा समाधानम् ।

भाष्ये तु एकवाक्यतयाऽपि हेतुद्वयम् अपर आहेत्यादिना व्याख्यातम् । तथा हि—अनच्त्वादिति पूर्वोक्तदोषनिवृत्ति-सिद्धौ हेतुः, अनच्त्वे तु वाक्यापरिसमाप्तेरिति । सा च यथो-क्तरीत्यैव ।

नन्वेवं वाशब्दोऽसंगतः स्यात्, एकस्मिन्साध्ये हेतुद्व-यस्य साधकत्वएव तत्संगतेः, इह तु साध्यभेदोक्त्या एकत्र द्वयोरसमावेशात् । न हि भवति पर्वतो वह्निमान् धूमात् आर्द्रेन्ध-

नाद्वेति। भवति तु धूमादालोकाद्वा इति चेत्, सत्यम्। अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषमध्याहृत्य प्रतिज्ञाविकल्पार्थत्वेन वाशब्दोपपत्तेः। शकारस्य शकारेण समं सावर्ण्यनिषेधे इष्टापत्तिरिति तदर्थः। न चात्र पक्षे शकारयोः सावर्ण्यनिषेधात्परश्शतादावुक्तदोष इति वाच्यम्। रूपद्वयं हि तत्र इष्टमेव। तच्च "अनचि च" इति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वादेव सिध्यति। तत्र "यरोऽनुनासिके" इत्यतो विकल्पानुवृत्तेः।

न च "झरो झरि" इति लोपस्य नित्यत्वात् द्विशकारकमेव रूपमिष्यतइति वाच्यम्। तत्रापि "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्यतो विकल्पानुवृत्तेः। एतत्पक्षे त्वपरितोषो दण्डाग्रमित्यत्र सवर्णदीर्घासिद्धिरित्याहुः।

नन्वगृहीतसवर्णानामेवायं निषेध इति स्थिते दीर्घस्य ईकारस्य शकारेण सह सावर्ण्यनिषेधाभावात् कुमारी शेतइत्यत्र सवर्णदीर्घः स्यात् इति चेन्न। तत्राचीत्यनुवृत्त्या समाधानात्।

अथ तथाऽप्याकारस्य दीर्घस्य प्लुतस्य च हकारेण सह सावर्ण्यं स्यात्। तथा च विश्वपाभिरित्यत्र "होढः" इति ढत्वं स्यादिति केचित्।

अन्ये तु संयोगान्तलोप एवापाद्यः। ढत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धे विप्रतिषेधाभावादित्याहुः। एवं मालास्वित्यत्र षत्वम्, वागाशीरित्यत्र "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्याकारस्य घत्वम्, गासीध्वमित्यत्र "इणः षीध्वम्" इति धस्य ढत्वम्, दासीष्टेत्यत्र "दादेर्धातोः" इति घत्वम्, राम आयाहीत्यादौ "हशि च" इत्युत्वम्, देवा आयान्तीत्यादौ "हलि सर्वेषाम्" इति यलोपः, चाखायितेत्यादौ "यस्य हल" इति यलोपः। श्येनायितेत्यादौ "क्यस्य विभाषा" इति यलोपः, निचाय्ये-

स्यादौ "हलो यमाम्" इति यलोपश्च स्याद् इति चेद्—

अत्राहुः—आकारस्य अइउण्सूत्रोदाहृतशिक्षोक्तरीत्या विवृततरत्वाद्विवृतेन हकारेण न सावर्ण्यम् । मतान्तरे तु दीर्घप्लुताकारयोः सवर्णदीर्घं कृत्वा तत्सहितोऽच् आच् इति व्याख्याय दीर्घप्लुताकारयोरपि सावर्ण्यनिषेधो व्याख्येयः। अत्र लिङ्गं च "कालसमयवेलासु" इत्यादिनिर्देशः । प्लुतस्यापि प्रश्लेषात् यियासो इत्यादौ "गुरोरनृत" इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेति ।

वार्त्तिकमते तु हलामचां चोभयसाधारणैकवर्णत्वव्याप्यजात्यभावात् कुत्रापि नातिप्रसङ्गशङ्केति ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ११।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । प्रदेशाः "प्लुतप्रगृह्या" इत्यादयः। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। नन्विह तपरत्वं किमर्थम्। व्यक्तिपक्षे ईदूतोर्दीर्घत्वादनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावेन तत्कालग्रहणार्थत्वायोगात् । न च उदात्तानुदात्तस्वरितगुणयुक्तानां दीर्घाणामीदूतां ग्रहणार्थमिति वाच्यम् । गुणानामभेदकत्वादेव तदुपपत्तेः। जातेः पदार्थत्वपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वव्यावृत्तेः। प्लुतव्यावृत्तेश्च सिद्धान्तेऽप्यनिष्टत्वाद् इति चेत्। अत्र भाष्यम्—

व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षे उदात्तादिगुणयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहाय तपरत्वमिति।

न च व्यक्तावेव पदार्थे एकारस्याण्त्वाद् ग्रहणकशास्त्रेण प्लुतग्रहो मा भूदित्येतदर्थं तपरत्वमिति वाच्यम् । तपरसूत्रेऽणूपदमनुवर्त्त्य तथाऽर्थस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्।

अत्र वदन्ति—तथाऽपि तात्परत्वेनैव उकारस्य गुणान्तरयुक्तदीर्घसंग्राहकत्वसिद्धेरेकारस्य तु अणूत्वादेव तत्सिद्धेरुभयत्र तपरत्वमसन्देहार्थमेव । तद्वरं गुणानामभेदकत्वपक्षमाश्रित्य इकारांशे तपरत्वमसन्देहार्थमेवास्तु इत्याशयेन सर्वत्र तपरत्वमसन्देहार्थमिति वृत्तिकृतः।

वस्तुतस्तु पञ्चमीसमासेन तात्परस्य तत्कालग्राहकत्वे मानाभावादूकारे तपरत्वम्, एकारस्त्वतपर एव निर्दिष्ट इति सुवचमिति।

तत्र एकारः केवल एवेत्येतत् " किमर्थम् ईदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा " इतिभाष्यविरुद्धम् । तेन त्रयाणामपि तपरत्वानिर्देशप्रतीतेः ।

ननु प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वात् द्विमात्र एव प्रगृह्यसंज्ञेति प्लुतानुपसंग्रहेऽपि न क्षतिः । न च "प्लुतप्रगृह्या अचि" इति प्रकृतिभावेन स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनाद्दोषो दुर्वार इति वाच्यम् । प्लुतशब्दस्य लक्षणया तत्स्थानिपरत्वसम्भवे ज्ञापकत्वायोगात् । श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एव युक्तत्वात् । प्लुतत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावे प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावेऽसिद्धत्वात् । मैवम् । प्लुतस्यासिद्धत्वे "अप्रगृह्यस्य" इतिपर्युदासाप्रवृत्तौ " अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" इत्यनुनासिकस्य दुर्वारत्वात् ।

अथात्रैकारस्याणत्वेन प्लुतग्राहकत्वेऽपि ईदूतोः कथं तत्, दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावात् । न च जातिपरो निर्देशः । ह्रस्वेष्वतिप्रसङ्गापत्तेः । दीर्घव्यक्तिसमवेतैव जातिर्विवक्षितेति चेद्, न । प्लुतानुपग्रहतादवस्थ्यात् । न चेष्टापत्तिः । अग्नी ३ इति इत्यादौ "अप्लुतवदुपस्थिते" इत्यनेन लौकिकइतिशब्दे परे प्लुतस्याप्लुतवद्भावविधानेन प्लुतनिमित्तकप्रकृतिभावनिषेधेऽपि प्रगृह्यत्वनिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वात् । तथा च षष्ठे वार्त्तिकम्—

वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतनिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् इति ।

प्लुतकार्यप्रकृतिभावनिषेधे स्वरसन्धेरावश्यकतया प्लुतस्य श्रवणाभावध्रौव्यात् प्लुत एव निषिध्यताम्, किमतिदेशा-

र्थवद्वचनेनेति तत्र शङ्काऽर्थः । उभयनिमित्तकप्रकृतिभावप्राप्त्या प्लुतप्रयुक्ततन्निषेधेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावसत्त्वात्प्लुतश्रवणासिद्धिः, प्लुतनिषेधे तु श्रवणं न स्यादिति समाधानार्थः । न चैवम् "अप्लुतवद्" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः, प्लुतनिमित्तकप्रकृतिभावमात्रनिषेधस्य विशेषानुपपादकत्वादिति वाच्यम् । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति तत्र चरितार्थत्वात् । यथा सुश्लोका३इति सुश्लोकेति । अत्र भाष्यम्—

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धतया द्विमात्रत्वबुद्धेरविघातात्सिद्धा प्रगृह्यसंज्ञा, कार्यकालपक्षे तु प्रगृह्यसंज्ञायाः "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्येतत्समानदेशतया तां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वाभावादनुनासिकप्रवृत्तिः स्यात् ।

ननु संज्ञापरिभाषस्य कार्यार्थत्वात् कार्यकालपक्ष एव न्याय्य इति चेत्, अत्राहुः—"प्रयोजनविशेषानवगमेऽपि सामान्यतः किञ्चित्प्रयोजनवत्ताज्ञानमात्रेण यथोद्देशपक्षोपपत्तिः । यथा—विशिष्याश्रूयमाणभाव्यकेषु विधिषु इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वमादायांशत्रयवैशिष्ट्यं भावनायाः सम्पाद्य तदुत्तरमार्थवादिकः कल्पितो वा इष्टविशेषो व्यवस्थाप्यते तद्वत्, महावाक्यार्थपर्यालोचनया तु कार्यकालपक्ष" इति ।

अत्र हरदत्तः— संज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि अनुनासिकपर्युदासं प्रति न तथा । ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी, किं तु त्रिमात्रः । न च स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रस्यापि प्रगृह्यत्वम् । अल्विधौ तदयोगात् । ईकारान्तद्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञतया विशेषणतया ईकारादिरूपाल्सापेक्षत्वात् ।

किं चावश्यं "सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु" इत्याश्रयणीयम्,

दण्ड आढकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव सुश्लोका ३ इति सुश्लोकेति इत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति, न स्थानिनम् । आदेशे प्लुतश्रवणप्रसङ्गात् । तत्कथं यथोद्देशपक्षेऽपीष्टसिद्धिरिति । अत्र कैयटः—

"शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्त्तते"इति ।

अयमर्थः–द्विमात्रस्य त्रिमात्रेणापहारेऽपि "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन शास्त्रासिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्रएव द्विमात्रत्वबुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते, न तु द्विमात्रे कृतां प्रगृह्यसंज्ञां त्रिमात्रे आतिदिशामः, येनाल्विधित्वात्तदभावशङ्का स्यात् । एवं च त्रिमात्रएव प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिः । द्विमात्रत्वबुद्ध्या संज्ञाप्रवृत्तावपि वस्तुतो धर्मिणस्त्रिमात्रतया तत्रैव विश्रामात्, रजतभ्रमजन्यप्रवृत्तेः शुक्तिविषयकत्ववत् । न चाहार्यारोपेण कथं शास्त्रप्रवृत्तिः । शास्त्रेणैव तस्य शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकत्वोक्तेः । शास्त्रस्य वस्तुतोऽसिद्धत्वासम्भवात् । एतेन सुश्लोकेतीत्यादावादेशे प्लुतः श्रूयेतेत्यप्यपास्तम् । द्विमात्रबुद्ध्यैव क्रियमाणेन गुणेन तद्बुद्धिविशेष्यप्लुतस्यैव निवृत्तेरर्थसिद्धत्वादिति दिक् ।

चत्वारोऽत्र पक्षाः सम्भवन्ति । ईदादीनां विशेष्यत्वं द्विवचनस्य च विशेषणत्वम्, द्विवचनसंज्ञं यदीदादि तत् प्रगृह्यमित्यर्थ इत्याद्यः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया द्विवचनपदं द्विवचनान्तपरम्, ईदादीनां विशेषणत्वात्तदन्तविधिः, ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति द्वितीयः । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमिति तृतीयः । द्विवचनमेव संज्ञि वक्ष्यमाणयुक्तेः, ईदाद्यन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञमिति वाक्यार्थ इति चतुर्थः ।

तत्राद्ये पचेते इत्यादौ संज्ञा न स्यात्, एकारस्य द्विवच-

नावयवत्वेऽपि द्विवचनत्वाभावात् । न च मुख्यानुपपत्त्या शास्त्र-प्रामाण्याद्गौणे प्रवृत्तिः । गङ्गे इत्यादौ “ अन्तादिवच्च ” इत्यादिवद्भावेन एकारस्य मुख्यद्विवचनत्वेन तत्र चारितार्थ्यात् । द्वितीयेऽपि कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् वध्वोरगारम् वध्वगारमित्यादावतिप्रसङ्गः । प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वात् । स्वरूपत ईदूदन्तत्वाच्च । तृतीयेऽपि अशुक्ले शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्रथमाद्विवचनस्य “नपुंसकाच्च”इति शीभावे च्विप्रत्यये “ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ” इति शीलोपे “अस्य च्वौ” इति शुक्लशब्दान्त्याकारस्य ईत्वे तद्धितान्तत्वादुत्पन्नस्य सुप्रत्ययस्याव्ययत्वाल्लुकि कृते शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं प्रत्ययलक्षणेन च पदं तदन्तमित्यातिप्रसङ्गः ।

ननु पक्षद्वयेऽपि न दोषः । “ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ” इत्यत्र सप्तमीत्येवोक्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन “सोमोगौरी अधिश्रित” इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञासिद्धौ अर्थग्रहणेन प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । शुक्ल्यास्तामित्यत्र “ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते”इति न्यायादौकारस्यैव लोपेन शीभावाप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणे सत्यपि दोषाभावाच्च । ईदाद्यन्तत्वस्य तावताऽप्यलाभाद् इति चेत्, मैवम् । तथाऽपि तदन्तग्रहणदौर्लभ्यादेव पक्षद्वयस्य दुष्टत्वात् । “ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति ” इति “ सुप्तिङन्तं पदम् ” इत्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । तस्मादीदूदेदन्तं यद्द्विवचनमित्येव युक्तम् । सन्निधानेन द्विवचनस्यैव संज्ञित्वप्रतीतेः ।

न चैवं यथोक्तोदाहरणेषु ईदादिस्वरूपेषु तदन्तत्वं नास्तीति वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वसम्भवात् ।

अत्र “मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति पठित्वा म-

णीव रोदसीव दम्पतीवेति वृत्तिकृतः ।

कैयटादयस्तु भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु छान्दसः प्रयोग इत्याहुः ।

एवं च न्यायसाम्यान्मुनित्रयानुक्तानां "तुरीयस्येष्टिः" "शंसिदुहिगुहिभ्यो वा" "क्रमेके छन्दसि भाषायां च" इत्यादीनां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानामियमेव गतिः । नन्वेवम्—

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया ।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः ॥

इति नैषधस्य का गतिः, वाशब्दस्यात्रासङ्गतेः पौरुषेयत्वाच्चेति चेत्, अत्राहुः— इवार्थस्य वाशब्दस्यायं प्रयोगः । न च तत्र मानाभावः ।

वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम् ।

इतिविश्वदर्शनात् । "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिप्रयोगात् । "व वा यथा तथैवैवम्" इत्यमरव्याख्यायाम् "शात्रवं व पपुर्यशः" इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहृतत्वाच्च ।

यत्तु अमरे अयमेव पाठो युक्तः, न तु वद्वेति क्षीरस्वाम्युक्तः । प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये अण्फिञ्वुञादीनामनुक्तेश्चेति । तच्चिन्त्यम् । तद्धितत्वमात्रेण प्रक्रमविरोधे यथेत्यादीनामप्यनुपादानप्रसङ्गात् । प्रकृतिनिर्मुक्तस्य तथात्वे तु प्रकृतिविशेषस्य नियतत्वस्योपाधित्वात् । थादीनां प्रकृतिविशेषोत्तरमेव विहितत्वात् । वतेस्तु तदभावात् । अत एव अणादीनामित्यादिकमपास्तम् । तेषामपत्यसमूहाद्यर्थविशेषासाधारणरूपाभावात् ।

प्रकृतिविशेषगर्भतया तु "गार्भिणं गणे" इत्यादिना तत्तत्प्रकरणे बहुशो दर्शितत्वात् । वतेश्च सादृश्यएव विधानात् ।

अदसो मात् १२ ।

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । न चात्र एकारस्याननुवृत्तेरेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । माद्ग्रहणसामर्थ्यादेवैकाराननुवृत्तिलाभात् । अदश्शब्दसम्बन्धिमकाराव्यवहितोत्तरस्य तस्यासम्भवात् । न च अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धिरिति वाच्यम् । तत् प्रति मुत्वस्यासिद्धतया औकारान्तत्वात् । न चैवमनेनाप्यनिर्वाहः । आरम्भसामर्थ्यादत्र मुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् । यद्वार्त्तिकम्—

आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे इति ।

किं च स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वमेवाश्रित्य पूर्वेण प्रगृह्यत्वासिद्धिः । तत एव प्रकृतिभावानुनासिकपर्युदासावपि सिद्धौ । कार्यकालपक्षे तु "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्यत्रोपस्थितेन सूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः । एतत्सूत्रं तु बहुवचनार्थं पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थं चेति विवेकः ।

शे १३ ।

अयं प्रगृह्यः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । न युष्मे वाजबन्धवः । आद्ये चतुर्थीबहुवचनस्य द्वितीये द्वितीयाबहुवचनस्य च

स्थाने " सुपां सुलुग् " इत्यादिसूत्रेण शे आदेशः । शित्त्वात्स-र्वादेशत्वम् । "शेषे लोपः" इति टिलोपः । न चान्त्ये संज्ञावैय-र्थ्यम् । पदपाठकाले इतिशब्दप्रयोगे सार्थक्यात् । एवम् " अस्मे धत्त वसवो वसूनि " इत्यादिकमपि बोध्यम् । काशे कुशे वंशे इत्यादौ लोमादित्वात् शप्रत्ययान्ते हारिशे बभ्रुशे इत्यादौ च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः ।

निपात एकाजनाङ् १४ ।

आङ्भिन्न एकाच् स्वरूपो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः । अ अवद्य । इ इन्द्रः । उ उमेशः । अ निषेधाधिक्षेपयोः । इ विस्मये । उ जुगुप्सा-दिषु । अत्रैकाच्शब्दे कर्मधारयः, लाघवात् । "व्याहरति मृगः" इत्यादिनिर्देशाच्च । तेन प्रेदं ब्रह्मेत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं एकग्रहो व्यर्थः । निपातस्याचः संज्ञयैव सिद्धेः । न चाजन्तस्य निपातस्येत्यर्थवारणाय तदिति वाच्यम् । विशेष-णवैयर्थ्यापत्तेः । हलन्तस्य प्रगृह्यत्वे सत्यपि क्षत्यभावात् । न च पुरोऽस्तीत्यादौ सकारान्तस्य प्रकृतिभावे रोरुत्वं न स्या-दिति वाच्यम् । संज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वात् । न चैकदेश-विकृतन्यायेन रेफान्तस्य संज्ञाप्रसङ्गः । प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्धकाण्डस्थकार्यात्परस्य च सकारान्ते प्रसक्त्यभावात् । न चाजन्तस्यैव संज्ञा, न त्वज्मात्रस्येत्यर्थला-भाय विशेषणं स्यादिति वाच्यम् । " आद्यन्तवदेकस्मिन् " इति अज्मात्रस्याप्यजन्तत्वात् ।

न च विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावपरित्यागः । तद-न्तविधिपरित्यागेनापि तस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । न च वि-निगमकाभावः । "अनाङ्"इत्यस्यैव तत्त्वात् । व्यपदेशिवद्भाव-

मात्रबाधे हि तथ्यर्थं स्यात् । आङः केवलाच्स्वरूपत्वेन प्राप्तेरेवाभावात् । अचो विशेष्यत्वे तु तदन्तविधिशङ्काऽपि नेति किमेकपदेनेति प्राप्ते । भाष्यकृतः—

अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासायैकग्रहणं कुर्वन्नाचार्यो ज्ञापयति—वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते, किं तु जातिरेव निर्दिश्यतइति ।

तेन " हलन्ताच्च " इति सूत्रे यद्वक्ष्यति वार्त्तिककारः—

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति,

तत् सूत्रेणैव संगृहीतं भवति । तस्यार्थो हि दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । कित्त्वमिति शेषः । तत्र हेतुः हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । दम्भेः सन् । "सनीवन्त" इत्यादिविकल्पादिडभावः । "दम्भ इच्च" इति इत्वम् । पक्षे ईत्वञ्च । "अत्र लोप" इत्यभ्यासलोपः । दिन्भ्सति दीन्भ्सति इति स्थिते—" हलन्ताच्च " इति सनः कित्त्वमिष्यते । इकः समीपो यो हल् ततः परः सन् कित्स्यादिति तस्यार्थः । प्रकृते च इकः परत्वं नकारे, न तु ततः परः सन् । भकारेण व्यवधानात् । भशब्दात्तु परः सन्, न तु भशब्द इकः परः । नकारेण व्यवधानादिति कित्त्वं न स्यात् । जातिवाचकत्वे तु नकारभकारयोर्हल्त्वरूपैकधर्मावच्छिन्नतया इष्टसिद्धिः । ततः कित्त्वान्नलोपः । भष्भावेन दस्य धत्वम् । भकारस्य चर्त्वेन पकार इति धिप्सति धीप्सतीति सिद्धम् ।

ननु अच्समुदायनिवृत्त्यर्थमेवैकपदं स्यात् । अइउ अपेहीत्यत्र हि समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, न तु पूर्वयोरिति तत्र गुणादिकं स्यादिति चेत्, अत्राहुः—

संज्ञाया विधेयत्वात् प्राधान्यम्, संज्ञिनस्तु गुणत्वमिति प-

शुना यजेतेतिवदेकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरास इति ।

यद्यपि समुदायकार्येणावयवानां कार्यनिर्वाह एकाज्द्विर्वचनन्याये बीजम्, न चात्र तथा, समुदायसंज्ञयाऽवयवानां प्रकृतिभावानिर्वाहादिति न तस्यात्र विषयः, तथाऽपि समुदायग्रहणशङ्कानिरासायैव कृतमेकग्रहणं ज्ञापकमिति बोध्यम् । निपात इति किम् । चकारात्र । णलोऽकारस्य प्रकृतिभावो मा भूत् । न चार्थवद्ग्रहणन्यायेन निर्वाहः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वात् । केवलयोः निपातप्रत्यययोरप्रयोगस्यापि तुल्यत्वात् । एवम् अत सातत्यगमने "अन्येभ्योऽपि" इति डप्रत्ययः, टिलोपः, अ आगच्छेत्येतदपि प्रत्युदाहरणम् । यद्यपि नञिवयुक्तन्यायेनापि आङ्भिन्नो निपात एव गृह्यते, तथाऽपि तन्न्यायस्य व्यभिचारित्वान्न दोषः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया ङकारानिर्देशस्तु ङितः प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यादित्येतदर्थः । तद्विवेकस्तु भाष्ये—

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आ उष्णम्, ओष्णम्। आङीषदर्थइति ङिन्निर्दिष्टः । आ इतः, एतः। प्रादौ ङित्पठितः । आ उदकान्तात्, ओदकान्तात् । आ अहिच्छत्रात्, आहिच्छत्रात् । "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" विना तेनेति मर्यादा। सह तेनेत्याभिविधिः। परिच्छेद्यमध्ये अवधेरनन्तर्भावे अन्तर्भावे चोभयम् । तथा चावधित्वार्थकपदसमभिव्याहृतपदस्य स्वार्थतदुत्तरोभयव्यवच्छेदपरत्वे मर्यादा, स्वार्थोत्तरमात्रव्यवच्छेदपरत्वेऽभिविधिरिति बोध्यम् । अत्र ङित्त्वात् न प्रकृतिभावः ।

अङित्तु यथा—आ एवं तु मन्यसे। पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्या-

न्यथात्वद्योतनार्थ आकारः। पूर्वमेवं नामंस्थाः, सम्प्रति त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः। वाक्यारम्भसूचनायाकारः इत्यपरे। आ एवं किल तत्। स्मृतेः सूचक आकारः। ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते। अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिन्त्वे एव तात्पर्यम्। तेन ईषदर्थादिचतुष्टयानन्तर्भावेऽपि उभयभिन्ने ङित्त्वमेव। तेन अभ्र आँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य "आङोऽनुनासिकः" इति सिध्यतीति ग्रन्थकृतः। अत एवैतच्छब्देन पूर्वार्द्धोक्तार्थचतुष्टयपराकारपरामर्शात् ङिद्विधावुद्देश्यपरामर्शकत्वाभावान्नान्वादेशत्वमित्येनादेशविरहः सङ्गच्छते। उभयाभिन्नार्थे ङित्त्वस्यैव चतुर्थचरणानुसारेणार्थसिद्धत्वात्।

केचित्तु पूर्वमेतच्छब्देनानुपादानान्नान्वादेशत्वमित्याहुः। तन्न। शब्दान्तरेणाप्यन्वादेशत्वस्य भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादीषदर्थादिषु वर्ततइति वृत्तिर्न विधेया, किन्तु परिचायकतामात्रेणोपात्तेति न तथेति दीक्षिताः इत्यन्यत्र विस्तरः।

अत्र वदन्ति—"अनाङ्"इत्यस्य पर्युदासत्वं न युक्तम्। तथा हि। अशब्दो वासुदेवार्थकः। "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इत्यव्ययीभावः। आ आत् अं "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वः। अशब्दस्य स्वाभाविकमाङ्भिन्नत्वं स्थानिवद्भावकृतं निपातत्वं चाश्रित्य अ इतः एत इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गात्। "आसमुद्रक्षितीशानाम्" इतिवत्समासः। न च आङ्भावातिदेशे आङ्भिन्नत्वव्यपदेशनिवृत्तिः। गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमित्यत्र गुरुत्वस्येव आङ्वद्भावेन आङ्त्वस्यानातिदेशात्। अतिदेशे वा "आङयमकारः" इत्याहार्यबुद्धेराङ्भिन्नोऽयमिति बुद्धावविरोधात्। अतिदेशानां च स्वाश्रयानिवर्त्तकत्वात्। ब्राह्मणवदस्मिन्क्षात्रिये वर्तितव्यमित्यत्र क्षात्रियत्वव्यपदेशनिवृत्त्यभावात्।

अस्तु वा एकादेशेऽपि स्थानिवद्भावेनैव परावर्णगतस्याऽभिन्नत्वस्याश्रयणम् । कैयटादावपि परादिवद्भावेनैकादेशस्याऽभिन्नत्वाश्रयणात् । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एव युक्तः । वाक्यभेदासमर्थसमासाश्रयणस्य कार्यानुरोधेनादोषत्वात्, "अनचि" "आशिति" इत्यादिवत् । अत एवोत्तरसूत्रे प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति भाष्यं सङ्गच्छते इति ।

इदं त्ववधेयम् । पर्युदासपक्षे नञिवयुक्तन्यायबलादेव निपातलाभसम्भवेऽपि निपातपदोपादानं स्वयमेव यो निपातस्तस्यैव प्रगृह्यत्वम्, न तु स्थानिवद्भावप्रयुक्तनिपातत्वकस्येत्येतदर्थकम्। तेन नोक्तदोषः । अतिदेशेनैव तत्र निपातत्वस्यानीयमानत्वात् । निपातग्रहणस्य चोत्तरार्थत्वेऽपि "इहकिञ्चित्त्रपो इति" इति न्यायेनात्रोपादानस्यापि प्रयोजनसम्भवे सति त्यागायोगात् । एवम् एकग्रहणस्याप्यत्र पूर्वोक्तरीत्या प्रयोजनाभावान्मुख्यार्थकमेवैकपदं व्याख्यायताम् । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरोक्तेः । तच्चौपदेशिकत्वरूपमत्र ग्राह्यम् । तेन मुख्यत्वस्य सामानाधिकरण्येन निपातत्वलाभादातिदेशिकानिपातत्वमाश्रित्य नोक्तदोषः । न चैवं "वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्" इत्यत्र ज्ञापकानुपपत्तिः । अपृक्तसंज्ञासूत्रे एकग्रहणस्यापि भाष्यएव तज्ज्ञापकत्वोक्तेः । एतेन तत एव सिद्धावत्रत्यमेकग्रहणं व्यर्थमित्यपि शङ्काऽन्तरं परास्तम् । विनिगमकाभावाच्च । वक्ष्यति तत्र तथैव कैयटः ।

नन्वेवमपि "प्रतिषिद्धार्थम्" इति भाष्यविरोधो दुर्वार इति वाच्यम् । अदोऽभवदित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्काया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाधानस्य च तदुक्तस्यानुपपत्त्या तद्ग्रन्थस्य प्रौढिवादत्वात् । न चोत्तरग्रन्थ एव प्रौढिवादो लक्षणप्रतिपदोक्तप-

रिभाषाया वर्णग्रहणेष्वप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । तथाऽपि गोऽभव-
दित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कादेरनुपपत्तेः। "अनाङ्" इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषे-
धपक्षे वाक्यभेदासमर्थसमासाश्रयणापत्तेश्च । आङ्भावातिदेशेन
तद्भिन्नत्वव्यपदेशानिवृत्तावपि तत्कार्याणां निवृत्तेश्च । गुरौ गुरु-
भिन्नत्वव्यपदेशसत्त्वेऽपि गुरुत्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेः । आहार्यबु-
द्धेरपि शास्त्रप्रामाण्येन कार्यनियामकत्वात् । असिद्धस्थले तथै-
व क्लृप्तत्वात् ।

ओत् १५ ।

ओकारान्तो निपातः प्रगृह्यः । आहो इति । उताहो इति ।
निपात इति किम् । " नियुत्वान्वायवायाहि " " विष्णउरु-
गायेव ते सोमः " इत्यादौ मा भूत् ।

वृत्तिकृतस्तु गावित्ययमाहेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति ।

अत्र वदन्ति—"तत्र प्रगृह्यसंज्ञासत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रकृति-
भावविधौ पदान्ताधिकारादेव तदप्रसक्तेः । गावित्ययमाहेत्यत्र
च विभक्तिश्रवणाभावादनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽर्थ-
वत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तेरनुत्पत्त्या पदान्तत्वा-
भावात् । "अपदं न प्रयुञ्जीत" इत्यस्य चापरिनिष्ठितप्रयोगनि-
षेधार्थत्वात् । प्रकृते च गो इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् ।
अत एवेह " लोपः शाकल्यस्य " इति न प्रवर्ततइति । न चैवं
"हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्त" इत्यत्र कथं रुत्वयत्वयलोपा इति
वाच्यम् । तत्र भेदविवक्षया सुप्रत्ययं कृत्वा " हल्ङ्याब्भ्यः "
इति विभक्तिलोपेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन वा पदा-
न्तत्वात् । तस्मात्प्रकृतिभावविधौ पदान्तग्रहणानुवृत्तिर्नास्तीत्य-
भिप्रायेण वृत्तिग्रन्थो योज्यः" इति । नन्वाहो इत्यादयो निपा-

तसमुदायाः, आह उ आहो, उत आह उ उताहो इत्यादि, ततः पूर्वेणैव संज्ञा सिद्धा आदिवद्भावेन। न च आहो इतीत्यादौ "उञ ऊँ" इत्यस्यापत्तिः। ञकारानुबन्धस्यैव तत्र ग्रहणात्। न च निरनुबन्धउकारे मानाभावः । तत्रैव भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात्। न च आ उ इत्यनयोरेकादेशे ओ इत्यत्रान्तवद्भावेन आङ्ग्रहणेन तद्ग्रहणेन"अनाङ्"इति प्रतिषेधः स्यादतस्तन्निरासायेदम्। अन्यथा"ओषु यातं मरुतः" "ओपु यातं बृहती शक्वरी च" "ओचित्सखायं सख्यावतृत्याम्" इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाऽनापत्तेः।न चाच्परत्वाभावात्तत्सत्त्वेऽपि न विशेष इति वाच्यम् । कस्याञ्चिच्छाखायाम् ओ अयातमिति पाठे विशेषसम्भवात् । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ इति भाष्यस्यैव च तत्र प्रमाणत्वात्। न च नैतद्भाष्यकृतो विवक्षितम्, अदोऽभवदित्यादावतिप्रसङ्गस्याग्रे शङ्कितत्वात्, प्रतिषिद्धार्थत्वे तत्र प्रसक्तेरेवाभावादिति वाच्यम्। उभयार्थत्वेऽप्यविरोधात्। विध्यर्थत्वात्परत्वाद् "अनाङ्" इति प्रतिषेधबाधकत्वस्य च सम्भवादिति समाहितत्वात्।

अस्तु वा "अनाङ्" इति पर्युदास एव, तथाऽपि आङ्नाङोरेकादेशस्यादिवद्भावेन अनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात्। तत्किमर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, अत्र भाष्यम्—

एकनिपाता इमे इति ।

अखण्डा एव, न तु निपातसमुदायाः। अतोऽपूर्वविधिरेवायम्। अत एव "ओषु यातं मरुतः" इत्यादौ पदपाठकाले ऐकपद्येनैव पाठः। एवम् आम् आहो देवदत्तेतीत्यत्र " आम एकान्तरमामन्त्रितम् " इति निघातप्रतिषेधोऽपि ।

अथ तथाऽपि अदश्शब्दात् च्विप्रत्यये " ऊर्यादिच्विडाचश्च " इति गतिसंज्ञायां " कुगतिप्रादयः " इति समासे

अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत् इत्यत्रातिप्रसङ्गः । गतिसंज्ञाविधेः “ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ” इत्यधिकारान्तर्भावेन च्विप्रत्ययान्तानां निपातत्वात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहः । वर्णग्रहणेषु तदप्रवृत्तेः । अन्यथा हरये इत्यादौ “एचोऽयवायावः ” इत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । चक्रे इदम् इत्यादौ चारितार्थ्यात् ।

किञ्च तथाऽपि अगौर्गौरभवत् गोऽभवद् इत्यादौ दोषो दुर्वारः । “गमेर्डोः” इति ओकारस्य स्वरूपत उच्चारणेन प्रातिपदोक्तत्वात् इति चेत्, अत्र भाष्यम्—

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति ।

तद्यथा—“गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः” इति न वाहीकोऽनुबध्यतइति । अयमर्थः । “स्वं रूपम्” इत्यत्र रूपग्रहणेनार्थग्रहणस्यापि ज्ञापितत्वात् अर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । अर्थश्च द्वेधा, मुख्यो गौणश्च । तत्पदशक्तिविषय आद्यः । गौणस्तु सादृश्यनिमित्तकवृत्तिविषयः । गुणनिमित्तकवृत्तिसम्बन्धित्वेन शब्दवदर्थेऽपि स्वारसिकगौणपदप्रयोगात् । तत्र प्राथम्यान्मुख्यार्थस्यैव ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरस्य तद्बाधएव समुल्लासात् । शक्यार्थभानस्यापि तत्राभ्युपगमेन तत्पूर्वकत्वाच्च । शक्यसमवेतगुणप्रकारकबोधत्वस्यैव स्वशक्यगुणवत्तारूपवृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । ततश्च गोऽभवादित्यत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । “सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः” “पटीभवन्ति तन्तवः” इत्यादौ वचनव्यवस्थायाः “त्वद्भवति देवदत्तः” “मद्भवासि त्वम्” “त्वद्भवाम्यहम्” इत्यादौ पुरुषव्यवस्थायाश्च तत एवोपपत्तेः ।

प्रकृतित्वमत्रारोपविषयत्वं बोध्यम् । तत्र च गोत्वादिकमारोपितमेव, न मुख्यमिति । न च गौणे-

ऽपि गुणानामेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्कथं वाहीकादौ गोत्वारोप इति वाच्यम् । स्वोत्प्रेक्षाप्रभवारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गौणत्वमिति मतेन तदुक्तेः । अत्र हि शब्दस्य स्वाभिधेयं विनाऽन्यत्र गुणयोगमात्रेण प्रवृत्त्यभावात् । आरोपविषये विषयितावच्छेदकधर्मस्यैवारोपः । न च विविक्तत्वेन तदनुपपत्तिः । शुक्तिकादौ चाकचक्यादिसादृश्येन रजतत्वाद्यारोपवत् "योषा वाव गौतमाग्निः" इति पञ्चाग्निविद्यायां रेतोमयहविःप्रक्षेपरूपहोमाधिकरणत्वसादृश्येन योषायामग्नित्वारोपवत् जाड्यक्रूरत्वादिसादृश्येन वाहीकमाणवकादौ गोत्वसिंहत्वाद्यारोप इत्यास्तां प्रासङ्गिकम् । तस्मान्न गौणे प्रगृह्यसंज्ञेति । नन्वेवं गौस्तिष्ठति गामानयेत्यादौ गौणे वृद्ध्यात्वादिकमपि न स्यादिति चेत् , अत्र कैयटहरदत्तादयः—

पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येषु इति ।

तथा हि । स्वार्थे वृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते । गोऽभवदित्यत्र तु गौणत्वं विना च्विप्रत्यय एव दुर्लभ इति वैषम्यम् ।

किञ्च गुणक्रिययोः श्रौतः क्रियासम्बन्धः " श्वेतं छागमालभेत " इत्यादौ वाक्यीयात्तु न्यायात्परस्परेण श्वेतस्य आश्रयापेक्षायां व्यक्तिवचनन्यायेन छागपरत्वम्, छागस्य च गुणाकाङ्क्षायां श्वेतपरत्वमिति पार्ष्ठिकः परस्परावच्छेदः । शाब्दान्वयस्तु क्रियायामेवेति भाट्टसिद्धान्तः । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियासम्बन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां पश्चात्सामानाधिकरण्याद् गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति । तदेतदुक्तं भाष्यकृद्भिः—

यत्तु शब्दाश्रयं तच्छब्दमात्रे भवति, शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति ।

यत्तु वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः आद्यमयुक्तमिति, तदसत् । गौणार्थावगतिमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । तस्य कार्यप्रवृत्तावनुपयुक्तत्वात् । अन्यथा गामानयेति मुख्यार्थे वृद्ध्यादेरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

यदपि "किञ्चेत्यादिकं न युक्तम्, ब्रूते पाठयेत्यादिक्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात्" इति, तदप्यसत् । "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यादावपि अरुणया क्रीणातीति वाक्ये गुणमात्रस्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या तदर्थं प्रागेव क्रयसाधनद्रव्यसम्बन्धेन क्रयान्वयापत्तौ तत्सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । अयोग्यताज्ञानस्य शाब्दधीप्रतिबन्धकतया तदभावेन स्वरूपसतैवारुण्यस्य क्रयभावनायामन्वये ज्ञाते पश्चादेव योग्यताकाङ्क्षायाममूर्तत्वेन साक्षादयोग्यत्वेऽपि द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वारा करणत्वयोग्यतानिर्णयः । प्रथमं तु कारकान्तरवदेव भावनायामारुण्यस्य सम्बन्ध इत्यादेस्तत्र निरूपितत्वात् । प्रकृतेऽपि तद्रीत्या पूर्वं गौणत्वप्रत्यये बीजाभावात् ।

यदप्युक्तम्, "कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि" इति पक्षे उक्तिसम्भवेऽपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादेर्द्वितीयेति भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायावतारो नास्तीति, तदप्यसत् । पार्ष्ठिकपरस्परावच्छेदावस्थाभिप्रायेणैव तदुपपत्त्या पूर्वं गौणत्वप्रत्ययस्यानावश्यकत्वात् । एतत्पक्षे पूर्वं सामानाधिकरण्यस्यैवानङ्गीकारात् ।

यदप्याहुः— महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादौ "आन्महतः" इत्यात्वं विशिष्टरूपग्रहणेन क्रियमाणं गौणे न भवतीति युक्तम्,

इह तु "ओत्" इति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत्। निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव श्वशुरसंज्ञस्य कस्यचिदपत्ये श्वाशुरिरित्यत्र "अत इञ्" प्रवर्त्तते । वर्णाश्रयत्वात् । न तु "राजश्वशुराद्" इति यत्। विशिष्टरूपोपादानात् । अन्यथा इञ्यतोस्तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात्। गोशब्दे वृद्ध्यात्वे अपि वर्णाश्रयत्वादेव, न तु प्रातिपदिककार्यत्वात् । "गोतः" इति तपरत्वस्य ओकारान्तोपलक्षणार्थत्वात् इति, तदपि चिन्त्यम् । अकारादीनामैक्यपक्षे बाहुक इत्यादौ चरितार्थानां "नोभ्यचः" इत्यादीनां घटिक इत्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्कापराणाम् अइउण्सूत्रस्थभाष्यादिग्रन्थानां विरोधात् । प्रकृतसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधाच्च ।

यत्तु "राजश्वशुरात्" इत्यादि, तदसत् । श्वशुरपदस्य हि भार्याभर्त्रन्यतरजनकत्वे सति पुँस्त्वं शक्यतावच्छेदकम् , संज्ञाश्वशुरस्य तु व्यक्तिस्वरूपं शक्यम्, शब्दस्वरूपं च शक्यतावच्छेदकम्। आद्यं प्रसिद्धिवशाच्छीघ्रोपस्थितिकम्, न त्वन्त्यमिति विशेषः । श्वशुरशब्दस्य स्वरूपेणोपादानस्थले शीघ्रोपस्थित्यर्थवाचके चरितार्थं शास्त्रं द्वितीये न प्रवर्तते । "अत इञ्" इत्यत्र त्वकारान्तस्य संज्ञाश्वशुरेऽपि सत्त्वात्कथं न इञ् प्रत्ययः प्रवर्त्तेत । तदुपस्थितौ प्रथमश्वशुरपदार्थबोधस्यानपेक्षितत्वेन तच्छब्दस्य प्रथमोपस्थितत्वाभावात् ।

प्रकृते तु ओकारान्तनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधाने ओदन्तत्वविशिष्टनिपातत्वावच्छिन्नतया च्विप्रत्ययान्तगोशब्दोपस्थितौ गौणार्थज्ञानस्य शक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वनियमेन च्व्यन्तगोशब्दस्य गौणत्वं प्रागेव प्रतीयतइति वैषम्यम् । ननु तथाऽप्युद्देश्यतावच्छेदकरूपानपायाद् दुर्वारैव संज्ञेति चेन्न । निपातत्वं ह्यत्रोद्दे-

श्यतावच्छेदकम्, ओदन्तत्वं तूद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकम्। त-द्घटकसम्बन्धो यदि सामानाधिकरण्यमात्रं तर्हि “ अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्ताम् ” इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादोकारा-न्तत्वं निपातत्वं चास्तीति “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इत्या-दावप्यथशब्दस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । तथा च यस्यां व्यक्तौ ओदन्तत्वनिपातत्वयोः समनियतत्वं तत्रोक्तविधिप्रवृत्तिरिति वक्तव्यम्। गोशब्दे च निपातत्वाभावदशायामप्योदन्तत्वमस्त्ये-वेति न प्रवृत्तिः । अहो इत्यादौ उभयमप्यस्तीति नाव्याप्तिः। एतेन निपातसंज्ञा तस्यापि मुख्यैवेत्यपास्तम् । उक्तरीत्या उद्दे-श्यतावच्छेदकरूपवैकल्यात् । संज्ञामात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । एतेन “गौणमुख्ययोः” इति भाष्यं व्याख्यातम् । यस्य ओद-न्तस्य निपातत्वाभावः कदाऽपि नास्ति सोऽत्र गृह्यतइत्यर्थात् ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येता-वनार्षे १६ ।

ऋषिर्वेदः । “तदुक्तमृषिणा”इत्यादिदर्शनात् । “ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ” इत्यभिधानाच्च । अवैदिके इतिशब्दे परे सम्बुद्धिनि-मित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः । विष्णो इति । विष्णविति । अनार्षे किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् । इतौ किम् । विष्णोऽत्र ।

उञ ऊँ १७ ।

इह त्रैरूप्यमिष्टम् । आदेशविकल्पे प्रगृह्यत्वविकल्पे च ऊँ इति । उ इति । विति । उभयाभावपक्षे यणादेशः । तच्चैकस्मि-

न्सूत्रे न सिध्यति । उञ इत्यस्य श्रुतेनादेशेन सम्बन्धे शाकल्यपदानुवृत्त्या आदेशविकल्पे तदभावपक्षे "निपात एकाजनाङ्" इति प्रगृह्यसंज्ञाया नित्यतया रूपद्वयस्यैवापत्तेः । अतो योगविभागं कृत्वा व्याख्येयम् । "उञः" शाकल्यस्येति इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । अस्य इतिशब्दे परे प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति। विति। ततः "ऊँ" इति द्वितीयो योगः । अत्र यदि प्रगृह्यस्य शाकल्यस्येत्युभयमपि नानुवर्त्तेत, तदा प्रगृह्यस्य उञ ऊँ आदेशे उञ इति समुदायाश्रयेणाल्विधित्वाभावेन स्थानिवत्त्वेन तस्य प्रगृह्यत्वे ऊँ इतीत्येकमिष्टम् । अप्रगृह्यस्य ऊँ आदेशे यणि कृते आन्तरतम्येन सानुनासिकवकारयुक्तं द्वितीयं त्वनिष्टमपि रूपं स्यात् ।

यदि तु प्रगृह्यस्य उञ इत्येवानुवर्त्तेत, तदा प्रगृह्यस्य उञो नित्यमादेशविधाने ऊँ इति विति इति च द्वे एव रूपे स्याताम्।

यदि तु शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत, तदा प्रगृह्याप्रगृह्ययोरादेशविकल्पे ऊँ इति उ इति द्वे प्रगृह्यस्य । अप्रगृह्यत्वपक्षे च आदेशस्य यणादेशे सानुनासिकवकारयुक्तं शुद्धस्य यणादेशे च निरनुनासिकवकारयुक्तं चेति द्वे रूपे इति मिलित्वा रूपचतुष्टये सानुनासिकवकारयुक्तं रूपमनिष्टं स्यात् । अत उभयानुवृत्त्या प्रगृह्यस्यादेशविकल्पे सति इष्टरूपत्रयसिद्धिः । तेन प्रगृह्यस्य उञ ऊँ आदेशो वा स्यादित्यर्थः । ननु शाकल्यस्यैव मते प्रकृतिभावः, तत्रैव ऊँ इत्यादेशः । ततश्च उ इति इत्येतद्रूपं न स्यात् । आदेशनिर्मुक्ते प्रगृह्यसंज्ञायां मानाभावादिति चेत्, मैवम् । शाकल्यपदस्य विकल्पमात्रतात्पर्यकत्वात् । एतदर्थमेव योगविभागाश्रयणात् । अत एव "ऊँ वा शाकल्यस्य" "शाकल्यस्याचार्यस्य मते वा ऊँ अयमादेशः" इति भाष्यं शाकल्य-

श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति व्याख्यातम् ।

केचित्तु शाकल्यग्रहणस्य यथाश्रुतत्वेऽपि "निपात एकाज्" इत्येव सिद्धे " उञः " इति सूत्रं नियमार्थम्, शाकल्यभिन्नमते उञः प्रगृह्यत्वं नेति तदर्थः । " ऊँ " इति सूत्रे च प्रगृह्यस्य उञ इत्येतावतैव शाकल्यलाभे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि मते पाक्षिकप्रगृह्योऽस्तीत्यनुमीयते । अत उ इतीति सिद्धमित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । श्रौतानियमाविरुद्धानुमानस्य मूलोच्छेदपराहतत्वात् । तद्विरोधेनानुवृत्तावपि मानाभावप्रसङ्गात् ।

यदप्याहुः । " ऊँ " इति सूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् शब्दाधिकाराश्रयणात् पूर्वसूत्रानुवृत्तशाकल्यादन्य एव शाकल्यो गृह्यते । शकलस्य ऋषेरपत्यद्वयसत्त्वे बाधकाभावात् । न च द्वितीयशाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञाया अनुक्तत्वात् आदेशस्य प्रगृह्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रगृह्यस्य उञ आदेशविधानेऽनुवादसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । " ढकि लोपः " इत्यादौ अगत्याऽनुवादसामर्थ्यादपि पदार्थप्राप्तेः स्वीकारादिति, तदपि चिन्त्यम् । श्रुत्यैव लाभे तत्पर्यन्तानुसरणानौचित्यात् । "यदेतनूँ इति पदकारैरुच्यते" इत्यनुकरणे "यरोऽनुनासिके" इत्यनुनासिकादेश इति हरदत्तः ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १८ ।

विकल्पस्य इतिशब्दस्य च निवृत्तिः । सप्तम्यर्थे वर्त्तमानम् ईदूदन्तं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अध्यस्यां मामकीतनू । उभयत्र " सुपां सुलुक् " इति सप्तम्या लुक् । पदपाठकाले इतिशब्दस्य तदुत्तरं प्रयोगादुदाहरणत्वम् । "सोमोगौरी अधिश्रितः"

इति। संहितायामप्युदाहरणत्वम्। ईदूताविति किम्। प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दात्सप्तम्या डादेशः । सप्तम्यर्थे किम् । धीती । मती । सुष्टुती । तृतीयाया ईकाररूपः पूर्वसवर्णः । अत्र वार्त्तिकम्—

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥

अयमर्थः। ईदूतौ सप्तम्यामित्येवास्तु किमर्थमर्थग्रहणम्, सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तम्, यद्वा—सप्तम्यां परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञमित्यर्थे "सोमोगौरी अधिश्रितः" इत्यादौ लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यत्वसिद्धेरिति प्रश्नः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादर्थग्रहणं विना सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वाल्लुप्तायाश्च कार्याभावात् प्रत्ययं निमित्तीकृत्यान्यस्य कार्यविधानएव-प्रत्ययलक्षणानुशासनात्स्वकार्ये तदभावाच्च गौरी इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा न स्यादतोऽर्थग्रहणम् । तेन च संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वेन प्रत्ययश्रवणानपेक्षत्वाल्लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रकृतिभावस्य संज्ञेत्यभिप्रायेणोत्तरं लुप्तइति ।

ननु गौरी इत्यत्र न सप्तम्या लोपः, किन्तु धीती मती सुष्टुतीत्यादाविव "अकः सवर्णे" इति एकादेशः । तस्य चादिवद्भावाद्भवत्येव ईकारः सप्तमीति नेदं प्रयोजनमित्याह— पूर्वस्यचेदित्यादि । दूषयति— आडाम्भाव इति। एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्च "आण्नद्याः" इत्याद् । "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इति सप्तम्या आमित्यादेशश्च स्यादित्यर्थः । ननु सप्तमीलोपं विना ईदूदन्तत्वाभावादन्यत्र च संज्ञा-

याः प्रयोजनाभावादेतादृशस्थले तल्लोपस्य सार्वत्रिकत्वात्तत्र प्रवृत्तिं विना संज्ञाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्तत्सामर्थ्यादेव लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यत्येवेत्याह—वचनादिति । यत्र सप्तम्याश्छान्दस ईकारादेशः, तत्रैव संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वापत्त्या सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्सप्तमीलोपस्थले संज्ञा न स्यादेवेत्याह—यत्र दीर्घत्वमिति । यथा—"दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्" इत्यत्र सरःशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य "इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्" इति ई इत्यादेशः । तत्र सप्तम्याः श्रूयमाणत्वेन संज्ञाविधानस्य चारितार्थ्यादिति ।

ननु तत्रापि न सप्तम्या ईकारादेशः । प्रयोजनाभावात् । किन्तु सरसीशब्दोत्तरसप्तम्या लोप एवेति संज्ञाविधेः सामर्थ्यमस्त्येवेत्याह—तत्रापीति । यदि इत्यसंदेहे सन्देहः, "शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः" इत्यादिवत् । "सरसी तु महासरः" इति शब्दार्णवात् । "दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते" इति भगवदुक्तेः । "साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः" इत्यादिदर्शनाच्च । ननु तथाऽपि सरसीशब्दस्यैव लुप्तसप्तमीकस्यायं प्रयोगो, न तु सरःशब्दस्येत्यत्र किं मानम्, तन्मात्रार्थमर्थपदोपादानस्य सन्दर्भविरुद्धत्वादिति चेत्, अत्राहुः—

सरसीशयानमित्यत्रान्तोदात्तपाठ एव मानम् । गौरादिमध्ये "पिप्पल्यादयश्च" इति पाठात्तदन्तःपातिनो ङीषन्तसरसीशब्दस्यैव अन्तोदात्तत्वात् । असुन्प्रत्ययान्तस्य सरःशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वापत्तेरिति । तस्मादर्थग्रहणं माऽस्त्विति सिद्धम् । ननु प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनार्थमेतत्स्यादित्याह—ज्ञापकं स्यादिति । उक्तार्थस्येति शेषः । तस्य प्रयोजनमाह—तदन्तत्वे इति । "ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति सूत्रे ईदूदेद-

न्तं द्विवचनान्तमिति, ईदूदेदन्तं यत् द्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च सिद्धो भवतीत्यर्थः । ननु तत्र तदन्तविध्यभावादेव तत् पक्षद्वयं-निरस्तम् । अत एतदर्थज्ञापनमनुपयुक्तमेवेत्यत आह—मावेति । पूर्वपदस्येति । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिरिति-समासे लुप्तसप्तमीकयोः वापीनदीशब्दयोः प्रत्ययलक्षणेन सप्त-म्यन्तत्वात्प्रगृह्यत्वं मा भूदित्यर्थं सार्थकमेवार्थग्रहणमित्यर्थः । न-न्वर्थग्रहणेऽपि तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारा । सप्तम्यर्थस्य प्रतीयमान-त्वात् इति चेत्, मैवम् । जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे समासे विशिष्टशक्ति-स्वीकारेण पूर्वपदस्यानर्थकत्वात् ।

अजहत्स्वार्था वृत्तिरितिपक्षेऽपि पूर्वपदे सप्तम्यर्थे लक्षणै-व । अर्थपदोपादाने तु विशेष्यतासम्बन्धेन सप्तमीपदजन्यो-पस्थितिमत्त्वस्य लाभात् । समासे प्रतीयमानस्याधिकरणत्वादे-स्तथात्वाभावादेव तद्वारणं बोध्यम् ।

अत्रेदमवधेयम् । अयं योगश्छान्दस एव । तेन ययीपपीवा-तप्रमीशब्दानां सप्तम्येकवचने ईकारान्तानामपि न प्रगृह्यसंज्ञा । अन्यथा एषामेव श्रूयमाणसप्तमीकानामीदन्तत्वसम्भवेन "तत्रा-पि सरसी यदि" इत्येतत्पर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन उकारान्तस्य भाषायामसम्भवात्तदनुसार इत्यपि निरस्तम् ।

हरदत्तोऽप्येवम् । अत एव प्रसादकारेण वैदिकप्रक्रियाया-मेवेदं सूत्रमुपन्यस्तम् ।

दाधा घ्वदाप् १९ ।

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युः दाब्दैपौ विना । प्रदेशाः "नेर्गदनद" इत्यादयः । दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ्

दाने। दाण्। दो अवखण्डने। देङ् पालने। धारूपौ द्वौ। डुधाञ् धारणपोषणयोः। धेट् पाने। एजन्तानाम् "आदेच उपदेशे" इत्यात्वेन दारूपत्वम्। अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धान्तात्। न चानुकरणस्य धातुत्वं नास्तीति वाच्यम्। "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन तत्सम्भवात्। न च प्रकृतावेव कृतात्त्वानामनुकरणमस्तु किमतिदेशेनेति वाच्यम्। तेषामात्वाभावस्थले प्रणिद्यति प्रणिदयतइत्यादौ घुसंज्ञाऽनापत्तेः। ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषोत्तरं द्वन्द्वः। प्रातिपदिकसंज्ञां प्रति अतिदेशाप्रवृत्त्याश्रयेण विभक्त्यन्तत्वात्। "निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य" इत्यस्या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्च नेह प्रवृत्तिः। विशिष्यैव सर्वेषामुपादानात्। अदाविति किम्। दाप् लवने। दातं बर्हिः। छिन्नमित्यर्थः। "दो दद् घोः" इति ददादेशाभावः। दैप् शोधने। अवदातं मुखम्। घुत्वाभावाद् "अच उपसर्गात्तः" इत्यस्य न प्रवृत्तिः। उद्देश्यसमर्पके दा इत्यत्र अनयोरप्यनुकरणशङ्कानिरासार्थश्चेदम्। तेनानयोरनुकृतत्वाभावेऽपि न क्षतिः। न च दीङोऽपि कथमत्र नोपादानम्, "मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च" इति तस्याप्यादन्तत्वादिति वाच्यम्। तत्स्वरूपानुकरणे आत्वानुपपत्तेः। तेन हि गुणोत्तरमात्वं विधीयतइति वार्तिकमतम्।

गुणादिनिमित्ते प्रत्यये परे इति तु भाष्यमतम्।

उभयथाऽपि नैमित्तिकतया अनुकरणे प्रवृत्त्यभावात्। "आदेचः" इत्यात्वं तु अनैमित्तिकत्वादनुकरणेऽपि प्रवर्ततइति वैषम्यम्।

वार्तिककृतस्तु एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च

प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामेवायमेकशेषेण निर्देशः, "दाधा" इति पृथक्पदं वा सामान्यानुकरणम् । नन्वेवं प्रणिद्यति प्रणिदयते इत्यादौ घुसंज्ञाऽभावे णत्वं न स्यात् । शिति आत्वनिषेधात् कृतात्वानामेव च त्वया घुसंज्ञास्वीकारात् इति चेत्, सत्यम् । वचनेनैव समाधेयत्वात् । तथा च कात्यायनवार्त्तिकम्—

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति ।

भारद्वाजीयास्तु शिद्विकृतार्थमिति पठन्ति । अयमर्थः—"दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञाः" इति सूत्रं कार्यम् । दाधा इत्यंशेन प्रयोगे आदन्तानां घुसंज्ञा । प्रकृतिपदं च सन्निधानात् दाधाप्रकृतिपरम् । तथा च तत्स्थले आत्वाभावेऽपि येषामात्वं यत्र क्वचिद्विहितं तेषामपि घुसंज्ञा । आत्वानुपस्थानेऽपि तत्प्रकृतित्वस्य आत्वादेशस्थानितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वात् । तेन प्रणिद्यति इत्यादि सिद्धम् ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—"नेर्गद" इति सूत्रे घुमास्यतीत्यत्र घुशब्दाव्यवहितोत्तरप्रकृतिपदमवश्यं पठनीयम्, घुप्रकृतिमेति । अन्यथा प्रणिमयतइत्यत्र णत्वानुपपत्तेः । लाक्षणिकत्वेन मेङो माशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रकृतिग्रहणे तु प्रकृतिपदस्य सन्निधानान्माप्रकृत्यर्थकत्वेन मेङ्ग्रहणसिद्धेः । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि " मीनातिमिनोति " इत्यादिना कुत्राचिदात्वविधानेन तयोरपि माप्रकृतित्वाण्णत्वापत्तिः । माङिति ङकारानुबन्धस्यापि पाठ्यत्वात् । अन्यथा मा माने इत्यस्यापि ग्रहणापत्तेः । एवं घुमाङ्प्रकृतीति पाठमपहाय"घुप्रकृतिमाङ्"इत्यादि पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वे प्रकृतिपदं सन्निहितत्वात्पूर्वोत्तरोभयप्रकृतिपरम् । एवं च घुप्रकृतीत्युक्ते घुश-

ब्देन दाधारूपाणामुपस्थितौ तत्प्रकृतित्वेन धातुस्वरूपलाभात् प्रणिद्यति प्रणिदयत इत्यादौ घुसंज्ञां विनाऽपि णत्वं सिद्धमिति घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं व्यर्थम् ।

यत्तु भारद्वाजीयैरुक्तम्, "विकृतार्थम्" इति, तदपि न । "गामादाग्रहणेष्वविशेषः" इति परिभाषया लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्यां च दैपः पित्त्वमेव लिङ्गम् । तद्धि अदाबित्यत्र पर्युदासप्रतियोगिकुक्षौ दैपोऽपि निवेशोऽस्तु इत्यर्थम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दाग्रहणेऽप्रवृत्तौ तु दैप आत्वस्य लाक्षणिकतया तस्य प्रतियोगिबहिर्भावस्तदवस्थ एव स्यादिति तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । ननु तथाऽपि धेटो घुसंज्ञा न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । प्रकृतिशब्देन णत्वासिद्धावपि घुसंज्ञाप्रयुक्तकार्यान्तराणामसिद्धिप्रसङ्गात्, सत्यम् । "दो दद् घोः" इत्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं कृतेन द इत्यनेन तस्यापि घुसंज्ञाज्ञापनात् । घुत्वाभावे स्थानितावच्छेदकानाक्रान्तत्वादेव तस्य दद्भावाप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थयत्नानौचित्यात् । न च दधाति निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यम् । "दधातेर्हिः" इति तस्य ह्यादेशविधानात्सामान्यविशेषन्यायेनैव घुशब्दस्य दधात्यन्यपरत्वोपपत्तेः । न च दृङ्धृङोर्णिचि दारयति धारयतीत्यत्र दाधारूपत्वात् तत्रातिप्रसङ्गः, वृद्ध्या आकारे कृते दाधा इत्येतयोरर्थवत्त्वात्, रपरत्वस्य पश्चादेव प्रवृत्त्या तदङ्गभूतत्वेन तदन्यत्वाप्रवर्तकत्वात् इति वाच्यम् । "सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वाद्" इति वार्त्तिकरीत्या आर् इत्यादेशस्यैव वृद्ध्या विधानात् दार् धार् इत्यनयोरेवार्थवत्त्वात् तदवयवयोर्दाधा इत्यनयोरत्राग्रहणात् । "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" इति न्यायात् । दापयति धापयतीत्यादौ तु पुगागमात्पूर्वमेव घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि

घुग्रहणेन ग्रहणम् ।

अभ्युपेत्यापि ब्रूमः—दार् धार् इत्येतदवयवयोर्दाधारूपयोर्घुसंज्ञायामपि प्रनिदारयतीत्यादौ न णत्वप्रसङ्गः । घुसंज्ञानिरूपितं यस्योपसर्गत्वं ततः परस्य नेर्णत्वविधानात् । तत्र च रेफविशिष्टं प्रत्येवोपसर्गत्वम्, न तु तन्निर्मुक्तपूर्वभागनिरूपितम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति नियमात् ।

नन्वेवं दापयतिधापयत्योरपि तन्न स्यादिति चेत्, न । पूर्वप्रवृत्तसंज्ञाया आगमोपजनेऽपि तदवस्थत्वात् । यदा तु उपसर्गस्य ण्यर्थविशेषकत्वम्, तदा दाधारूपं प्रत्युपसर्गत्वाभावान्नित्यं णत्वं न भवत्येव, किन्तु "शेषे विभाषा" इति वैकल्पिकमेवेति । तदेवं मतत्रयं पर्यवसन्नम् । "पूर्वोक्तास्त्रय आदन्तास्त्रयश्च एङन्ता विशिष्य घुसंज्ञाः" इति सूत्रकारस्य, "प्रयोगे आकारान्तानां दाधारूपाणां तत्प्रकृतीनां च" इति वार्त्तिककारस्य, "प्रयोगे आकारान्तानामेव संज्ञा, तत्प्रकृतीनां तु णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणाण्णत्वमात्रम्, न तु घुसंज्ञा" इति भाष्यकारस्य मतमिति । एवं स्थिते उपादिदीषतइत्यत्र दीङस्सन्प्रत्यये "सनि मीमाघुरभ" इत्यादिना इस्भावः स्यात् । "मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च" इति दीङ आत्वविधानेन तस्य दाप्रकृतित्वात् वार्तिकमते घुसंज्ञत्वात् । अन्यमतद्वये तु नायं दोष इति स्पष्टमेवेति चेत्, उच्यते—

यदि ईकारान्तस्यैव दीङ आत्वविधानम्, तदाऽयं दोषः स्यात्, न त्वेवम्, किन्तु गुणे कृते एकारान्तस्यैव आत्वं विधीयते । ततश्च दाप्रकृतित्वं दे इत्यस्यैव, न तु दी इत्यस्य । उपादिदीषतइत्यत्र च एजन्तत्वाभावेन दाप्रकृतित्वं नास्तीति

घुसंज्ञाविरहात् । दाभावनिरूपितस्थानित्वस्य तत्प्रयोज्यनिवृत्तिप्रातियोगित्वरूपस्य एजन्तएव विश्रान्तेः ।

न चैवम् आदन्तत्वनिमित्तकयुचूप्रत्ययाद्यसिद्धिः। "आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिः" इति विशिष्यैव वार्त्तिककृता तस्य विहितत्वात् । नन्वेवमपि वार्त्तिकभाष्यकारयोर्मते उपादास्तेत्यत्र "स्थाघ्वोरिच्च" इति इत्वं स्यात्, प्रयोगे आदन्तत्वस्यात्र सत्त्वेन भाष्यमतेऽपि घुसंज्ञत्वात्, इति चेत्, अत्र वार्त्तिकं तावत्-

दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति ।

तथा च वाचनिक एव तदभावः ।

भाष्यकृता तु संनिपातलक्षणन्यायेन समाहितम् । तथा हि-पूर्वोक्तरीत्या एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमे युच्प्रत्ययादिसिद्ध्यर्थं वार्तिकान्तरकरणे गौरवात् एज्विषये आत्वं विधीयते । गुणवृद्धिनिमित्तकप्रत्यये विवक्षिते इति यावत् । तथा च प्रत्ययोत्पत्तिपूर्वमेव दीङादीनामादन्तत्वात्सिद्धस्तल्लक्षणप्रत्यय इति लाघवम् । एवं सति आत्वे अकित्त्वसन्निपातो निमित्तम् । कित्त्वे सति गुणवृद्धिनिषेधेन एज्विषयानुपपत्तेः । ततश्चाकित्त्वसंनिपातकृतमात्वं सिचः कित्त्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्तयति । कित्त्वेन एज्विषयापहारे घुसंज्ञानिमित्तस्य आत्वस्य निमित्तविघातापत्तेः ।

स्यादेतत् । सूत्रमते प्रणिदातेत्यादौ दीङ आत्वे कृते णत्वं न भवति, घुसंज्ञाविरहात् । भाष्यवार्त्तिकमते तु णत्वापत्तिः, प्रयोगे आदन्तत्वात् दाप्रकृतित्वाच्च घुसंज्ञासत्त्वादिति द्वयोः सूत्रकृता सह विरोधः । एवं प्राणिदीयते प्राणिदीन इत्यादौ भाष्यमते "नेर्गद" इति नित्यं णत्वम्, तत्र प्रकृतिग्रहणेन घुसंज्ञाया अनपेक्षितत्वात् ।

वार्त्तिकमते तु "शेषे विभाषा" इति वैकल्पिकम्। एजन्तानामेव दाप्रकृतित्वोपगमेन ईदन्तस्याप्रकृतित्वादिति द्वयोः परस्परविरोधो दुर्वार इति चेत्, अत्राहुः—

भाष्यरीत्या सर्वत्र दीङो नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेऽपि "शेषे विभाषा"इत्यस्य दीङंशे व्यवस्थितविकल्पत्वमाश्रित्य नित्यणत्वमेव स्वीकार्यम् । "यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्" इति सिद्धान्तात् इति । नन्वदाबिति पर्युदासप्रतियोगित्वं दाप् लवनइत्यस्यैव स्यान्न तु दैपः, पकारविशिष्टस्यात्वायोगादिति चेत्, मैवम् । अनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे पकारस्यानवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपायात् । एकान्तत्वपक्षेऽपि "उदीचां माङो व्यतीहारे" इति कृतात्वस्य मेङो निर्देशेन "नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्"इत्यस्य ज्ञापितत्वात्। उभयथाऽप्यात्वप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न चायं माङ् माने इत्यस्यैव निर्देशः स्यादिति वाच्यम् । तस्य कर्मव्यतीहारविवक्षायामेव व्यतीहारे वृत्तेः । मेङस्तु स्वभावादेव तद्वृत्तित्वात् । तस्मादेव व्यतीहारे क्त्वाप्रत्ययस्यानेन विधानात् । प्रणिदानव्यतीहारशब्दयोरेकार्थत्वात् । भाष्यबलात्पूर्वकालान्यार्थक्त्वाप्रत्ययस्य मेङोऽनभिधाननिर्णयाच्च । एवं च मेङ इति पठनीये माङ इति पाठस्य ज्ञापकत्वमव्याहतम् ।

वस्तुतस्तु दैपः पित्त्वमेवात्र ज्ञापकम् । तद्धि पर्युदासे दैपो ग्रहणार्थमेव । आत्वाप्रवृत्त्या तत्पर्युदासाभावे तु तद्वैयर्थ्यापत्तेः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनेनैव तच्चरितार्थमिति चेन्न । उद्देश्यासिद्धितादवस्थ्ये तावन्मात्रस्य व्यर्थत्वात् ।

भाष्यकृतस्तु दाबेवायं न दैबस्तीत्याहुः । न चैवं दायतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम्। दिवादिषु पाठात् श्यन्प्रत्ययेन

तत्संभवात्। न ह्यत्र स्वरे भेदः। दायतीत्यादौ उभयथाऽप्याद्युदात्तत्वात्। "तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः" इति सूत्रेण अदुपदेशाभ्यां शप्श्यन्भ्यां परस्य तिबादेरनुदात्तत्वविधानात्। न च ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरभेदः स्यात्, चानशो लादेशसार्वधातुकत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात्, श्यनि नित्स्वरेण धातोराद्युदात्तत्वम्, शपि तु पित्त्वात्तस्यानुदात्तत्वम्, चानशस्तु चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वमिति वाच्यम्। श्यन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेऽपि "अन्यत्र विकरणेभ्यः" इति पर्युदासेन तत्राप्यन्तोदात्तत्वात्। "सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते, यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति, लसार्वधातुक एव तज्ज्ञापकं स्यान्नेत्याह, अविशेषेण ज्ञापकम्" इति "आत्ममाने खश्च" इति सूत्रे भाष्यदर्शनात्। ततश्च यथा तत्र खश्स्वरेण श्यन्स्वरस्य बाधः, एवमिह चानश्स्वरेणापि इत्यर्थप्रतीतेरित्याहुः।

न चैवमपि दापयतीत्यस्यापि पर्युदासापत्तिः। यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्पुगागमात्पूर्वमेव घुसंज्ञाप्रवृत्तेः। ननु कार्यकालपक्षे णत्वघुसंज्ञयोः समानदेशत्वात्पुकं प्रति तयोरसिद्धत्वेन "अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः" इतिन्यायानवतारात् प्रागेव पुक्, ततो घुसंज्ञा न स्यादिति चेत्, अत्र भाष्यम्—

दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामीति।

तथा च भेदप्रतियोगितावच्छेदकपित्त्वस्य दापयतीत्यत्राभावान्न दोषः।

यद्वा— उक्तधातू बकारान्तावेव। सूत्रमपि बकारान्तम्। चर्त्वेन तु पकारश्रवणम्। अतो न दोष इति।

आद्यन्तवदेकस्मिन् २० ।

असहायेऽपि आदाविवान्तइव च कार्यं स्यात् । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनादाद्यन्तवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः । मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ तथादर्शनात् । एकशब्दश्चासहायवाची, न तु सङ्ख्यावाची । एकत्वस्य वस्तुमात्रे सत्त्वेनाव्यावर्त्तकत्वात् । असहायत्वं चात्र तत्कार्योद्देश्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वे सत्येकत्वरूपं ग्राह्यम् । न संख्यावाचीत्यस्य चोक्तविशेषणांशविनिर्मुक्तसंख्याया वाच्यत्वव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । भवति हि आद्युदात्तविधावुद्देश्यतावच्छेदकस्य प्रत्ययत्वस्य पर्याप्त्याश्रयः औपगव इत्यादौ अकारादिः । तव्यदादौ तु तावद्वर्णा इति विशेष्यदलेन तद्वारणम् ।

तत्रादिवत्त्वे प्रयोजनानि । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, तैत्तिरीय इत्यादौ इव औपगव इत्यादावपि यथा स्यात् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" आहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्य इत्यादाविव गार्ग्यः कृतिरित्यादावपि स्यात् । "आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः" इतीट् करिष्यतीत्यादाविव जोषिषदित्यादावपि स्यात् । "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति अजादौ विधीयमानौ इयङुवङौ श्रियो भ्रुव इत्यादाविव श्रियौ भ्रुवौ इत्यादावपि स्याताम् । "आडजादीनाम्" ऐक्षिष्टेत्यादाविव अध्यैष्टेत्यादावपि यथा स्यात् ।

अथान्तवत्त्वे प्रयोजनानि । "ईदूदेद् द्विवचनम्" इति प्रगृह्यत्वं पचेते इत्यादाविव खट्वे इत्यादावपि यथा स्यात् । "नपुंसकस्य झलचः" इति नुम् "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यनेन कुण्डानीत्यादाविव यानीत्यादावपि अन्ते यथा स्यात् । "अचोऽन्त्यादि टि" इति संज्ञया "टित आत्मनेपदानां टेरे"

इत्येत्वं कुर्वाते इत्यादाविव कुर्वे इत्यादावपि स्यात्। "सुपि च" इत्यकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वं घटाभ्यामित्यादाविव आभ्यामित्यादावपि यथा स्यात्। "येन विधिः" इत्यजन्तस्य विधीयमानो यत् जेयमित्यादाविव अध्येयमित्यादावपि यथा स्यात्।

तथा हि—"परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदिः" "पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परं नास्ति सोऽन्यः" इति निरूढो व्यवहारः। एतदनुसारेण वर्णानामाद्यन्तत्वयोर्निरूप्यमाणयोः स्ववृत्तिधर्माश्रयप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वे सति तद्धर्माश्रयध्वंसानाधिकरणकालवृत्तित्वम् आदित्वम्। स्ववृत्तिधर्माश्रयध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वे सति तद्धर्माश्रयप्रागभावानाधिकरणकालवृत्तित्वं चान्तत्वं फलति। स्वपदं लक्ष्यत्वाभिमततत्तद्व्यक्तिपरम्। तद्वृत्तिधर्मश्च तद्विधावुद्देश्यतावच्छेदकीभूतो ग्राह्यः। तद्धर्माश्रयश्च तत्तत्प्रत्ययव्यक्त्यन्तर्गत एव ग्राह्यः। अन्यथा तदप्रसिद्ध्यापत्तेः। मध्यस्थेऽतिव्याप्तिवारणाय उभयत्र विशेष्यम्। तच्च इयादावस्ति न त्वकारमात्रे। अतो मुख्ये चरितार्थं शास्त्रम् अनुत्तरत्वापूर्वत्वरूपं गौणमादित्वमन्तत्वं चादाय केवले न प्रवर्त्तेत। अत इदं सूत्रम्। यत्तु वार्त्तिकम्—

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति।

अपूर्वत्वमेवादित्वम्, अनुत्तरत्वमेवान्तत्वम्, तेन सर्वत्रापि मुख्यत्वादेव सिद्धेः सूत्रमेतद्व्यर्थमिति, तत्र भाष्यम्—

गोनर्दीयस्त्वाह—

सत्यमेतत्, सति त्वन्यस्मिन्निति।

तथा च स्वारसिकप्रतीत्यनुरोधादुक्तविशिष्टधर्म एव आद्यन्तपदशक्यतावच्छेदक इत्युक्तवार्त्तिकमयुक्तमित्यर्थः। एकस्मिन्निति किम्। सभासंनयने भवः साभासंनयनः। अत्र

भशब्दोत्तरमाकारमाश्रित्य " वृद्धिर्यस्याचामादिः " इति वृद्ध-
संज्ञा मा भूत् ।

अथ " वृद्धिर्यस्याचामादिः " इतिवृद्धसंज्ञासूत्रस्थेनैव आदिपदेनात्र दोषो नास्तीति चेन्न । तत्रत्यादिशब्दस्य मुख्यादिपरत्वाभावात् । अन्यथा जानातीति ज्ञा ब्राह्मणी इत्यादौ ज्ञापदस्यापि वृद्धत्वानापत्त्या ज्ञीय इत्यत्र छप्रत्ययानापत्तेः । इहैकग्रहणे तु मध्यावसानस्थानां आदित्वातिदेशविरहात् तद्व्यावर्त्तकतया तत्रत्यस्य आदिशब्दस्य सार्थक्यात् ।

अत्र न्यासकारः— अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रगतमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सत् असहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेत् । सभासन्नयने तु स्यादेव, स्वोत्तरगतानामचां चतुष्टयमपेक्ष्य अनातिदेशिकस्य आदित्वस्य तत्र सत्त्वादिति ।

तत्र वदन्ति— अत्रैकग्रहणाभावे यत्र मुख्यमादित्वं नास्ति स सर्वोऽप्यतिदेशविषयः स्यात् । ततश्च यथा ज्ञादीनां न वृद्धत्वं तथा सभासन्नयनस्यापि न स्यात् । असहायवन्मध्यगतेऽपि मुख्यादित्वव्यवहाराभावात्, तत् कथमुक्तवैषम्यमिति ।

न्यासकृतस्त्वयमभिप्रायः— व्यवहारानुरोधेन लक्षणकरणम् । तदुक्तमाचार्यैः—

सिद्धानुगममात्रं हि कर्तव्यं तु परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥

इति । ततश्चायमादिरित्युक्ते तदुत्तरस्य अन्त इत्युक्ते च पूर्वस्य नियमत आकाङ्क्षा, न तु पूर्वाभावस्योत्तराभावस्य चेति सर्वसिद्धम् । पूर्वत्वान्तत्वयोरुत्तरपूर्वत्वमात्रनिरूप्यत्वात्, कादाचित्कापेक्षायाश्च शब्दशक्त्यव्यवस्थापकत्वात् ।

एतच्च न्यासेऽपि स्पष्टमेवोक्तम्—"द्वितीयादिकं सहायमपेक्ष्याद्यन्तशब्दौ प्रवर्तेते । तथा हि— लौकिकः सति परस्मिन्सहाये पूर्वमादिरिति व्यवहरति" इत्यादिना । अत एव "दैशिकयोः परत्वापरत्वयोः तृतीयापेक्षत्वम्, कालिकयोस्तु परस्पराश्रयापेक्षत्वम्" इति दीधितिकारादयः । न हि भरतो लक्ष्मणात्पूर्वः लक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठ इत्यनयोर्गौणत्वम् । न चैवमाद्युदात्तत्वं मध्यमस्यापि स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययादिपदसमभिव्याहारादेव प्रत्ययत्वाद्युपाध्यवच्छिन्नादिप्रतीतेः, दशरथस्याद्यपुत्र इत्यादौ तदन्यतत्पुत्रत्वावच्छिन्नापेक्षया तत्प्रत्ययवत् । इत्यास्तां प्रासङ्गिकम् ।

ननु "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" इत्येव युक्तम् । इयाय आरेत्यादौ इणृधातोश्च धात्ववयवत्वं प्राथम्यं एकाच्त्वं चाश्रित्य इकारऋकारयोर्द्वित्वं यथा स्यात् । "एकाचः" इति हि बहुव्रीहिः । एवं "स देवान्यक्षद्" इत्यादौ यजेः पञ्चमलकारे "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप्, तस्य षत्वं च यथा स्यात् । प्रत्ययस्यावयवो यः सकारस्तस्य षत्वविधानात्, "आद्यन्तवद्" इत्युक्त्या च आदित्वान्तत्वप्रयुक्तकार्यसिद्धावप्युक्तकार्याणामसिद्धेः । व्यपदेशस्तु मुख्यो व्यवहारः, स यस्य निमित्तवशादस्ति स व्यपदेशी, यस्तु व्यपदेशहेत्वभावेऽपि कार्यं प्रति तद्वद्वर्तते स व्यपदेशिवत् । तथा च एकस्मिन्नपि मुख्यइव कार्यं स्यादिति वचनार्थः इति चेत्, अत्र भाष्यकाराः—

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति ।

वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारात्सिद्ध्या "आद्यन्तवद्" इति "व्यपदेशिवद्" इति चोभयमपि नारम्भणीयम् । इण्धातुर्हि प्रयोगभेदाद्बहुरूपः, एति इतः यन्तीत्यादिः । इयायेत्यत्रत्य

इकारस्तदवयव इव भासते ।

यद्वा–अर्थवतो धातोर्वर्णरूपोऽयमेकोऽच् इति क्रियावाचकतावच्छेदकतदन्यधर्माभ्यां भेदव्यपदेशः । एवं सिप्रत्ययो जोषिषदित्यादाविट्सहितः, वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति प्रत्ययस्यायं सकार इति । लोकेऽपि बहुपुत्रवदेकपुत्रेऽपि अयं मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयं मध्यमोऽयं कनिष्ठ इति । असूतायामसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति ।

नन्विमे गौणा व्यवहाराः । आद्यस्य पुत्रान्तरव्यावृत्तितात्पर्यकत्वात्, द्वितीयस्य च तद्गर्भध्वंसासमानकालीनगर्भेणेत्यर्थात् । शास्त्रं च मुख्ये चरितार्थं कथं गौणे प्रवर्त्ततेति चेन्न । निरूढतया मुख्यतुल्यकक्षत्वात् । "ऋदोरप्" इति अनुदात्तार्थपित्त्वाच्च । आद्युदात्तत्वाप्रसक्तौ तद्बाधनार्थस्य तस्य वैयर्थ्यात् । "इट ईटि" इति ज्ञापकाच्च । अन्यथा सिचः सकारमात्रस्य वल्रूपत्वेन वलादित्वाभावादिटोऽनुपपत्तेः ।

तरप्तमपौ घः २१ ।

एतौ घसंज्ञौ स्तः । रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवेः । घरूपेत्यनेन "तसिलादिषु" इति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न । तमप्प्रत्ययसाहचर्यात् । तमशब्दस्यापि प्रातिपदिकस्य सम्भवे तु पकारानुबन्धसामर्थ्यात् ।

वस्तुतस्तु घसंज्ञायां सत्यामपि न क्षतिः । समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वविधानात् । सामानाधिकरण्यं च स्वार्थिकस्यैव, न तु तरतीति व्युत्पन्नस्य तरादेः ।

भाष्ये तु "यदा सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति" इत्यु-

क्तम् । तत्र भावे स्त्रियां क्तिन्प्रत्यये तीर्णिरिति भाव्यमित्याशङ्क्य कैयटः–"तीर्यते तर इति सामान्येन पदं व्युत्पाद्य पश्चाल्लिङ्गा विशेष्यते" इति । तत्र परिहारः–"स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तद्" इति । तरशब्दस्य च स्त्रीत्वाभावात् । अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि ह्रस्वापत्तेः । "सुप्सुपा" इति समासः । महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः ।

अत्र वदन्ति–आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएव "तादी घः" "पितौ घः" इति वा सूत्रमपहाय प्रकरणपरित्यागेनोक्तसूत्रारम्भः स्वार्थिकोऽपि तरप्रत्ययोऽस्तीति ज्ञापनार्थः । तेन "अल्पाच्तरम्" इत्यादि सिध्यतीति ।

केचित्तु सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोऽपि स्वार्थिकत्वम् । तेन "अहो महीयस्तव साहसिक्यम्" इत्यादि सिद्धमित्याहुः ।

वामनस्तु काव्यालङ्कारे शब्दशुद्धिप्रकरणे महत्त्वप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिका इत्याह ।

यदपेक्षयाऽतिशयः प्रत्याय्यते तदप्रयोगेऽपि तस्य गम्यमानत्वमात्रेण भवन्तीत्यर्थः । "देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे" इत्यत्र "छान्दसस्तमप्" इति भाष्यं तस्यानुकूलम् । अन्यथा स्वार्थिकत्वेनैवोपपत्तेः ।

बहुगणवतुडति संख्या २२ ।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकृत्वः । संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । बहुधा । संख्याया विधार्थे धा । बहुभिः क्रीतो बहुकः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति शस् । एवमुत्तरेषु

"यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वम् । यावत्कृत्व इत्यादि । किमः संख्यापरिमाणे डति च । कतिकृत्व इत्यादि ।

ननु एकादिशब्दानामपि संज्ञेयं विधेया । अन्यथा प्रदेशेषु "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः" इति न्यायेन पारिभाषिकसंख्यैव गृह्येत, न तु लोकसिद्धा । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तिमतः शब्दस्यार्थविशेषे व्यवहाराय नियमे तन्मात्रपरत्वात् । अन्यथा संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवं "नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" इत्यत्रापि तथापत्तिः । पौर्णमास्यादिशब्दोपादानसामर्थ्येन तत्र कृत्रिमनद्या अनुपादानात् । मैवम् । संख्याकार्यातिदेशार्थत्वादस्य सूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वाभावात् । वतिमन्तरेणापि बहुशस्तदर्थप्रत्ययात् ।

यद्वा—अत्रापि तथानियमाभावात् । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" "शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे" इत्यादौ व्यभिचारात् । न च तत्र सामर्थ्यात्तथात्वम् । अत्रापि यत्नविशेषसद्भावात् । "संख्याया अतिशदन्तायाः कन्" इत्यत्र तिशब्दान्तायाः शच्छब्दान्तायाश्च संख्यायाः पर्युदासेन लौकिकसंख्याग्रहणस्य ज्ञाप्यत्वात् । विंशतीत्यादेः त्रिंशदित्यादेश्चापारिभाषिकत्वात् । पारिभाषिक्यास्तस्यास्तदन्तत्वविरहात् । न च कतीति पारिभाषिक्येव संख्या तिशब्दान्ताऽस्तीति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया डतिप्रत्ययैकदेशतिशब्दस्य भेदप्रतियोगित्वेनानुपादानात् । तदुक्तम्—

उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति ।

अत एव बहुगणशब्दयोर्वैपुल्यसङ्घार्थयोर्नेह ग्रहणम्, किन्तु संख्यार्थयोरेव । स च नियमार्थः—अनियतबहुत्ववाचकानां

मध्येऽनयोरेव संख्यासंज्ञा, न तु भूयादीनाम् । तेन बहुत्ववाचकत्वाभाववतोरेकद्विशब्दयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः । विशेष्यविशेषणभावाभ्यां तेषां निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—"बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्" "वतोरिथुक्" "षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्" इति सूत्रैः डटि परे आगमानां विधानसामर्थ्यात्तेषां संख्यात्वं ज्ञाप्यते । अन्यथा संख्यात्वं विना डट एवानुपपत्तेः । तथा चेदं सूत्रं न कर्तव्यमेवेति ।

न चैवं पूगादीनामपि कृत्वसुजादिकमपि संख्याकार्यं स्यात्, बहुगणशब्दयोः कार्यसामान्ये संख्यात्वं ज्ञाप्यते, पूगादीनां तु विशेषापेक्षमेवेति वैषम्ये मानाभावादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन तदङ्गीकारात् ।

एतदनुरोधात्सूत्रमेतदावश्यकमिति कौस्तुभकृतः ।

अत्र शब्दान्तराणामपि संख्याकार्यविशेषसिद्ध्यर्थानि वार्तिकानि ।

अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् ।

अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धम् । एकदेशार्थकार्द्धशब्दस्याधिशब्देन समासे यौगिकार्थप्रत्ययेन संख्याप्रत्ययाभावात्त्रिभागादिशब्दवत्संख्यावाचित्वाभावादिदं विध्यर्थम् । अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतम् अध्यर्द्धशूर्पम् । "दिक्संख्ये" इत्यनुवर्तमाने "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति क्रीतार्थकतद्धितविवक्षायां शूर्पशब्देन सह समासः । ततः "शूर्पादञन्यतरस्याम्" इति अञ् ठञ् वा । "अध्यर्द्धपूर्व" इति तस्य लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकम् । "संख्याया अतिशदन्तायाः" इति कन् । समासविध्यर्थमिति,

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासस्य समासनिमित्तककार्यस्य वा विधेयत्वे इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि सिद्धः । एवं च "अध्यर्द्धपूर्वाच्च द्विगोः" इत्यत्राध्यर्द्धग्रहणं प्रत्याख्येयम् । द्विगुत्वादेव सिद्धेः । तदुक्तम्—

लुकि चाग्रहणमिति ।

अन्ये तु एकः अध्यर्द्धः द्वौ इत्यादिरीत्या लोके गणनदर्शनादध्यर्द्धशब्दोऽपि संख्यार्थ इत्याहुः ।

तद्रीत्या सार्द्धादीनां शब्दानां संख्यात्वव्यावृत्त्यर्थतया "अध्यर्द्ध" इति वार्तिकं नियमार्थम् । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमः—उक्तकार्यद्वयएव संख्यात्वं न तु कार्यान्तरेषु । तेन कृत्वसुजादयो नेति कैयटः ।

अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ।

संख्यापदं समासकन्विध्यर्थमिति चानुवर्तते । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अर्द्धशब्दे च पूर्वपदे यत्र तादृशसमासरूपपूर्वपदस्य शब्दान्तरेण समासे कनि च कार्ये संख्या संज्ञा इत्यर्थः । अर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतम् अर्द्धपञ्चमशूर्पम् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतम् अर्द्धपञ्चमकम्, पूर्ववत्समासादि ।

अधिकग्रहणञ्चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ।

अधिकपदस्य संख्याविशेषणत्वेऽपि संख्यात्वाभावादयमप्यपूर्वविधिः। अधिकया षष्ट्या क्रीतोऽधिकषाष्टिकः।अधिकसाप्ततिकः । "तद्धितार्थ" इति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति न द्विगुसंज्ञा । तेनाध्यर्द्धपूर्वेति ठञो न लुक् । "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" इत्युत्तरपदवृद्धिः । अन्यथा षष्टिशब्दस्य संख्यापरत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । ननु उत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्यत एव

लुगभावस्याक्षेपसम्भवात्पृथक् तद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, अत्राहुः—

अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्रसङ्गेन तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशतया तन्मात्रेणालुक आक्षेप्तुमशक्यत्वादिति।

ष्णान्ता षट् २३।

षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात्। षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। पञ्च सप्तेत्यादि। "षड्भ्यो लुक्" इति जश्शसोर्लुक्। सङ्ख्येति किम्। विप्रुषः। पामानः।

नन्वत्र संख्यापदं नास्ति। न च पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तिः। तस्य संज्ञात्वेन लौकिकसंङ्ख्यावाचकत्वाभावात्। उच्यते—

अतिदेशपक्षे संख्यापदानुवृत्तेः सुस्थत्वात्। संज्ञापक्षेऽपि "ष्णान्ता" इत्यत्र स्त्रीलिङ्गविशेष्यस्याकाङ्क्षितत्वादस्वरितस्यापि सङ्ख्यापदस्यानुवृत्त्या शब्दाधिकारेणात्र तस्याभिमतार्थपरत्वसिद्धेः। एतच्च पूर्वसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

नन्वत्र "उपदेश" इति वक्तव्यम्। प्रत्ययोत्पत्तिकाले इति तदर्थः। अन्यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नुमः पूर्वावयवत्वेन संख्याया नान्तत्वसम्पत्त्या षट्संज्ञायां जसादेर्लुक्प्रसङ्गादिति चेन्न। सर्वनामस्थानसंनिपातकृतस्य नुमस्तल्लोपप्रवर्तकषट्संज्ञां प्रति निमित्तत्वानुपपत्तेः।

अथ तथाऽपि अष्टन् आम् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यात्वे कृते नान्तत्वाभावात् षट्संज्ञाऽनुपपत्त्या "षट्चतुर्भ्यश्च" इति नुडागमो न स्यादिति तदर्थमेवोपदेशग्रहणमावश्यकमिति चेन्न। यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गतया विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव षट्संज्ञाप्रवृत्तौ तस्या एव स्थानिवद्भावेनाकारान्ते सुलभत्वात्।

अथ कार्यकालपक्षे नुड्विध्येकवाक्यतापन्नायाः षट्संज्ञाया अपि विभक्तिसापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वाभावादात्वस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेर्दोषतादवस्थ्यम्, यथोद्देशपक्षेऽपि षट्संज्ञायां नकारस्योपजीव्यत्वादल्विधित्वादतिदेशदौर्लभ्यमिति चेत्, सत्यम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति स्वरसूत्रे दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात् ।

तथा हि—अष्टन्शब्दस्य "त्रः संख्यायाः" इत्याद्युदात्तप्रसङ्गेऽपि घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वम् । तस्य अष्टभिरिति मध्योदात्तम्, अष्टाभिरित्यन्तोदात्तं चेति रूपद्वयमिष्टम् । तत्र च "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः" इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम्, तद्बाधित्वा च "झल्युपोत्तमम्" इति मध्योदात्तत्वं प्राप्तम्, षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति तस्यार्थः । तद्बाधनार्थम् "अष्टनो दीर्घाद्" इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानभिन्ना विभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः । आत्वाभावपक्षे तत्प्रवृत्तिर्मा भूदिति दीर्घपदोपादानम् । यदि त्वात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तदा "अष्टनः" इति विभक्त्युदात्तस्य तत्रैव सावकाशतया आत्वाभावपक्षे "झल्युपोत्तमम्" इत्यनेन परत्वादेव विभक्त्युदात्तबाधोपपत्तौ दीर्घादित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । आत्वपक्षेऽपि षट्संज्ञायां तु विभक्त्युदात्तस्य "झल्युपोत्तमम्" इत्येतान्निर्मुक्तविषयाभावाद् येननाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वादात्वाभावपक्षेऽपि मध्योदात्तबाधः स्यात्, अतो "दीर्घाद्" इत्युक्तम् । तथा चाष्टभिरित्यत्र विभक्त्युदात्तस्य प्राप्त्यभावात् "झल्युपोत्तमम्" इति मध्योदात्तसिद्धिः ।

न चाष्टावित्यत्रान्तोदात्तत्वं सावकाशम्, तत्र विभक्तेर्झलादित्वाभावेन मध्योदात्तप्रसक्त्यभावादिति वाच्यम् । "एका

देश उदात्तेनोदात्तः" इत्यनेनैव गतार्थत्वात्। अष्टन्शब्दोऽन्तोदात्त इत्युक्तत्वात्। "अष्टनः" इति सूत्रे अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यतोऽन्तोदात्तपदानुवृत्तेराकरसंमतत्वात्। एतेन "कदष्टभिस्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात्कदष्टाविति शासि विभक्त्युदात्तत्वं सावकाशम्" इति शङ्काऽप्यपास्ता। तत्रान्तोदात्तत्वाभावेन "अष्टनः" इति विभक्त्युदात्तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः।

यद्यपि मनोरमादौ "अष्टनो दीर्घाद्" इति सूत्रे अन्तोदात्तपदं नानुवर्तते, उत्तरत्र मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्त्युपपत्तेः" इत्यप्युक्तम्, तथाऽपि तदभ्युपेत्यवादमात्रं बोध्यम्।

एतेन षट्संज्ञापेक्षया लाघवात्कृतात्वस्याष्टनः षट्स्वरसत्त्वैव ज्ञाप्यताम्, ज्ञापकस्य स्वरप्रकरणस्थत्वात्, तत्र षट्संज्ञाया अनुपस्थितत्वात्, बाधकषट्स्वरानिमित्ततया तदुपस्थितौ तु षट्स्वरस्यैव प्रथमोपस्थितत्वाच्च। अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकाविषयताया औत्सर्गिकत्वात्, इत्यपि निरस्तम्। यद्व्यतिरेकेणानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तस्यैवार्थापत्त्या कल्प्यत्वात्। तदुक्तम्—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः।

इति। आत्वपक्षे यदि षट्संज्ञा न स्यात्तदा दीर्घादिति व्यर्थं स्यात् इत्येवोपपत्तेः। न च यदि षट्स्वरो न स्यादित्येवापादकमस्त्विति वाच्यम्। षट्संज्ञानिमित्तकस्वराभावस्य षट्संज्ञाव्यतिरेकप्रयुक्ततया तस्या एव प्रथमोपस्थितत्वात्। षट्स्वराभावस्यापादकत्वे तु तदभावस्यैव साध्यत्वं स्यात्। अन्यथा विपर्ययपर्यवसानात्। आपादकव्यतिरेकसाध्यकप्रमाणएव तर्कस्य सहकारित्वात्। तच्च प्रमाणमनुमानमर्थापत्तिर्वेत्यन्यदेतत्।

तथा च यदि षट्स्वर एव अर्थापत्तिविषयस्तदा " दीर्घो-द् " इत्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । आत्वपक्षे मध्योदात्तरूपस्य षट्स्वरस्यानिष्टत्वात् । इष्टत्वे " अष्टनः " इति सकलस्यैव सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्षट्संज्ञैव ज्ञाप्यते । तन्निबन्धन-स्वरप्रसक्तेः " अष्टनः " इतिसूत्रोपयुक्तायास्तत एव निर्वाहात् । नुट्प्रवर्तकतया तद्वैयर्थ्याभावाच्चेति सर्वनिर्वाहात् । अत एव "भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञा" इत्येव भाष्यकारैरुक्तम् । अत एव च पूर्वसूत्रे "डटि परे विधीयमाना आगमा डटो निर्वाहकं संख्या-त्वं ज्ञापयन्ति" इत्येवोक्तम् । अन्यथा तत्र डट एव ज्ञापनाप-त्तेः । आकारान्ते षट्स्वरसत्ताज्ञापने प्रयोजनाभावाच्च । अष्टाभिरित्यादौ " अष्टनः " इति विभक्त्युदात्तस्यैव प्रवृत्तेः । प्रियाष्टाभिरित्यादौ च गौणत्वात्षट्स्वरानुपपत्तेः । " षट्-त्रिचतुर्भ्यः " इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा समाहारे द्वन्द्वं कृत्वैकवचनमेव ब्रूयात् । " झल्युपोत्तमम् " इत्यत्राप्यर्थाधि-कारेण षडर्थप्राधान्यएव प्रवृत्तेरुचितत्वात् । अत एव " च-तुरः शसि" इति सूत्रे "षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लोपविधानाद् बहुवचनान्तराणां च हलादित्वनियमात् तदर्थं " षट्त्रिचतु-र्भ्यः " इतिसूत्रस्थस्य हलादिरित्यस्य नोपयोगः" इत्युक्तं भा-ष्यकृद्भिः । गौणेऽपि तत्प्रवृत्तौ त्वजादिवचनान्तरव्यावृत्त्य-र्थत्वसम्भवात्तदसङ्गत्यापत्तेः । परमाष्टाभिरित्यादावपि षडा-दिभ्यो विहितत्वाभावादप्रवृत्तेः । "षट्त्रिचतुर्भ्यः" इत्यत्र वि-हितविशेषणस्य हरदत्तेनोक्तत्वात् इत्यादेः स्वयमेवोक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्थले षट्स्वरसत्ताज्ञापनपक्षे प्रियाष्टाभिरित्यादि प्रयोजनं स्यादेव । एतज्ज्ञाप्यस्वरप्रवृत्तौ षडर्थप्राधान्यादेरनपेक्षितत्वात् । "झल्युपोत्तमम्" इत्यनेन स्व-

रविधानएव तस्यापेक्षितत्वात् ।

अथ षट्संज्ञैवानेन ज्ञाप्यते, ततो " झल्युपोत्तमम् " इत्यनेनैव स्वरप्रवृत्तिराशङ्क्यते इति चेत्तर्हि सिद्धमस्मादिष्टम् । तस्मादुक्तयुक्त्यैव षट्स्वरप्रवृत्तिर्न ज्ञाप्यतइति बोध्यम् ।

यत्तु आत्वपक्षे षट्स्वरस्यैव तदभावे तदभावज्ञापनेनापि "दीर्घाद्" इत्यस्य सार्थक्याद्विनिगमनाविरहादुभयज्ञापनापत्तिरिति, तच्चिन्त्यम् । "स्वरतिसूतिसूयति" इत्यत्र लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्" इत्यस्यैव "लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्" इत्यस्यापि ज्ञापनापत्तेः । तेनाप्युभयनिर्देशवैयर्थ्योद्धारात् । इष्ट एवार्थो ज्ञाप्यते इत्यस्याप्युभयसाधारणत्वात् । यत्किञ्चिदर्थज्ञापनेन सर्वज्ञापकानामपि सार्थक्यसम्भवात् । सर्वत्रापि ज्ञापकानां तत्तदर्थविशेषविषयकत्वोच्छेदापत्तेश्च ।

यदप्युक्तम् । "दीर्घाद्" इत्यस्य योगविभागार्थतया सार्थक्यम् । तत्र हि दीर्घेति लुप्तपञ्चम्यन्तम् । आदिति प्रथमान्तम् । दीर्घादित्यनुवृत्तस्याष्टनो विशेषणम् । अत एव "दीर्घादष्टनः" इति न सूत्रितम् । आदिति प्रथमान्तेन विशेषणविशेष्ययोर्दीर्घाष्टनोर्व्यवधानापत्तेः । " दीर्घाद् " इति सूत्रेऽष्टनो ऽनुवृत्तेरसम्भवाच्च । दीर्घान्तादष्टन्शब्दात्परस्य असर्वनामस्थानविभक्तेराकार उदात्त इत्यर्थः । इदञ्चाष्टानामित्यत्रान्तोदात्तार्थमिति । तदत्यन्तमसत् ।

इदं हि " अष्टन आ विभक्तौ " इत्यत्र हलीत्यपकर्षपक्षे तदभावे वा । नाद्यः । नान्तत्वसान्निपातकृतस्य नुटस्तद्विघातकमात्रं प्रति निमित्तत्वानुपपत्तेः । न च तस्या अनित्यत्वान्न दोषः । अकृतव्यूहपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् । भा-

विना आत्वेन निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात् । " नोपधायाः " इति दीर्घेण नकारलोपेन च पञ्चानामित्यादिवदष्टानामित्यस्यापि सिद्ध्या संनिपातन्यायाप्रवृत्तिस्वीकारवैयर्थ्याच्चेति तस्य दूष्यत्वात् । एतेनोक्तयोगविभागोऽपि निरस्तः । " षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः " इत्यनेनैव विभक्त्याकारस्योदात्तत्वसिद्धेः ।

यत्तु उक्तयोगविभागआदित्यनेन "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यात्वस्य ग्रहणम्, प्रतिपदोक्तत्वात्, न तु " नोपाधायाः " इत्यस्य, विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । तच्च संनिपातपरिभाषायाः प्रवृत्तौ दुर्लभमिति नात्र सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति, तदसत् । " अष्टनः " इत्यात्वपरत्वानुरोधेन सन्निपातन्यायो बाध्यताम् उत " नोपधायाः " इति दीर्घेऽप्येतत्प्रवृत्त्याऽसिद्धत्वं बाध्यतामित्यत्र विनिगमकाभावात् । न चैवं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया असिद्धत्वस्य चेत्युभयोर्बाधापत्तिः । त्वन्मतेऽप्यकृतव्यूहसन्निपातपरिभाषयोर्बाधात् ।

यदप्युक्तम् । नलोपस्यासिद्धत्वेनाष्टनो दीर्घान्तत्वाभावात् "नोपधायाः" इति दीर्घपक्षे नोक्तयोगप्रवृत्तिरिति, तदप्यसत् । "नलोपः सुप्स्वर" इत्यादिनियमात् । न चायं स्वरविधिर्भवत्येवेति वाच्यम् । नकारान्तस्य स्वरे विधेयएव तदङ्गीकारात् । पञ्चार्ममित्यादौ तथैव दृष्टत्वात् । कार्यान्तराणामपि तत्राङ्गसम्बन्धित्वात् । अत्र च विभक्त्याकारस्य स्वरविधानेन वैषम्यात् । नापि द्वितीयः । तत्र "नोपधायाः" इति दीर्घस्यैव वाच्यतया प्रतिपदोक्तस्य आत्वस्य दुर्लभत्वात् । स्वेच्छया योगविभागे छान्दसत्वकल्पने बीजाभावात् । असर्वनामस्थानविभक्तिपदयोः प्रथमान्तयोः षष्ठीकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् ।

इदं चाभ्युपेत्योक्तम् । अष्टानामित्यत्र विभक्त्याकारोदात्तस्योक्तरीत्यैव सिद्धत्वादुक्तयोगविभागएव बीजाभावात् । तत्प्रवृत्तिविचारस्य निरवकाशत्वात् ।

यत्तु आम्पराष्टन्शब्दे षट्स्वराप्रवृत्तिज्ञापनमस्य फलम् । तस्याप्यात्वाभावपक्षेऽन्तोदात्तत्वाभाव इति । तदसत् । अप्रामाणिकफलानुरोधेन कल्पनाऽनुल्लासात् । अन्यथा स्वेच्छया योगविभागं कृत्वाऽनेकेषां फलानां ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्कृतात्वस्य षट्संज्ञैव ज्ञाप्यते इति सिद्धम् ।

नन्वेवं दीर्घग्रहणेन आत्वाविकल्पज्ञापनानुपपत्तिः । उक्तरीत्या चरितार्थत्वात् । मैवम् । स्ववैयर्थ्यप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिन एकस्यानेकस्य वा ज्ञाप्यत्वात् । उभयज्ञापनं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादात्वाभावपक्षे मध्योदात्तबाधो मा भूदित्येतदर्थस्य दीर्घग्रहणस्य आत्वाभावपक्षं विना वैयर्थ्यतादवस्थ्यादिति दिक् ।

यद्वा आकारप्रश्लेषोऽप्यत्र बोध्यः । षकारो नकार आकारश्चान्ते यस्य इत्यर्थः । नन्वेवं द्वाभ्यामित्यादौ "झल्युपोत्तमम्" इत्यस्य व्याचि पदे प्रवृत्त्यभावात् "षट्त्रिचतुर्भ्यः" इति विभक्त्युदात्तेनान्तोदात्तत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । "आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि" इत्यादावाद्युदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् । मैवम् । नकारस्थानिकस्यैवाकारस्य संज्ञायामुपादानात् । न चात्र प्रमाणाभावः । संनिधानस्यैव तथात्वात् । अत एव घुसंज्ञासूत्रे "नेर्गद" इत्यत्र "घुप्रकृतिमाङ्" इति पाठे प्रकृतिपदेन पूर्वोत्तरप्रकृतिपरामर्श इति सिद्धान्तः ।

वस्तुतस्तु "हलो यमां यमि लोपः" इति द्वितीयनकार-

प्रश्लेषेण नकारस्थानिक आकारोऽत्र व्याख्येयः । उक्तस्व-रदोषोपन्यासपरभाष्यं त्वभ्युपेत्यवादमात्रम् । एतेनैकादेशेऽतिप्रसङ्गशङ्कापरग्रन्थोऽपि व्याख्यातः ।

अथवा सप्तमे योगविभागः कर्त्तव्यः । " षड्भ्यो लुक् " इत्यत्र " षड्भ्यः " इति, " अष्टाभ्य औश् " इत्यत्राष्टाभ्य इति । षड्भ्यो यदुक्तं तत्कृताकारादष्टनोऽपि भवतीति तदर्थः । तेन नुट् सिद्धः । न च यदुक्तमित्यध्याहारे मानाभावः। भाष्य-स्यैव मानत्वात् । न चैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्य-म् । औश्त्वविधानवैयर्थ्यापत्तेः । एतेनानुमानिकवचनकल्प-नापेक्षया आकारान्ते षट्संज्ञाविरहकल्पनमेव युक्तमिति नि-रस्तम् । अतिदेशस्य लुग्विषयकत्वं नास्तीत्यस्यैव कल्प्य-त्वात् । नान्तत्वावस्थायामेव लुग्वारणार्थं त्वन्मतेऽपि विधि-सामर्थ्यस्यावश्याश्रणीयत्वात् । न चाष्टनो यदुक्तं तत्षड्भ्यो-ऽपि स्यादिति विपरीतार्थापत्तिः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थ-त्वनियमात् । अन्यथा योगविभागमात्रोच्छेदापत्तेः ।

यद्वा " अष्टन आ विभक्तौ " इत्यनन्तरं " रायः " इति योगं विभज्य " हलि " इत्युभयशेषतया व्याख्येयम् । तेन हलादावेव विभक्तौ परत आत्वविधानात् नुट एव प्राथम्यम् । न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । " अष्टाभ्यः " इत्यात्वविशिष्टानिर्देशेन तत्र तदनुमानात् । अन्यथा अष्टा इति अष्ट इति वा ब्रूयात् ।

न चैवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यत्रानुपपत्तिः । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यादेरेव साधुत्वादिष्टापत्तेः । यद्भाष्यम्—

यथालक्षणमप्रयुक्ते इति ।

तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थ इति कैयटः ।

केचित्तु भवत्येवात्रात्वमिति भाष्यार्थ इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्। शङ्काया अपकर्षपक्षविषयकत्वेन तत्रैव समाधानस्य युक्तत्वात्। तत्र च हलादित्वाभावेन आत्वप्राप्तिविरहेण कैयटव्याख्याया एव युक्तत्वात्। तदयं फलितार्थः। प्रथमं तु यथोद्देशादीर्घादाकारतो विभागाभ्याम् अष्टानामितिशब्दे समाधयः पञ्च पर्यवस्यन्ति। अयं चात्र विशेषः।

औङष्टान्तेष्वाम्ङिदोष्षु नात्वं गौणे मतेऽन्तिमे।
भवत्येव तु तत्रात्वमाद्ये पक्षचतुष्टये॥

तथा हि—हलादिविभक्तावात्वविधानमिति पक्षे प्रियाष्टा इति बहुव्रीहौ औङमारभ्य टापर्यन्तम् आमि ङेङसिङस्ङिषु ओस्द्वये च आत्वं न प्राप्नोति। एषामजादित्वात्। न च "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन" तदन्तविधिनिषेधादत्रात्वप्रसक्तिरेव नेति वाच्यम्। "पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इत्यनेन तत्सत्त्वात्। न च लुङ्लुटोरिवात्वस्यापि गौणे न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तद्विधौ बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यलाभः, आत्वविधौ तु एकवचननिर्देशान्नेति वैषम्यात्। तदिह कुत्र भाष्यतात्पर्यमिति चेत्, मैवम्। आत्वविधावेकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं मार्थस्य, तेनोपसर्जनेऽप्यष्टनि भवति। "तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा पियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति" इति वदता हरदत्तेन हलीत्यपकर्षे भाष्यस्य तात्पर्यं नास्तीति स्पष्टमेवोक्तत्वात्।

यत्तु "अष्टाभ्यः" इति सूत्रे "तदन्तग्रहणात्परमाष्टौ इत्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश् न भवतीतिवृत्तिग्रन्थविरोधाद्यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति। तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति तत्रत्यहरदत्तग्रन्थविरोधाच्चोक्तहरदत्तग्रन्थो न युक्त इति। तच्चिन्त्यम्। वक्ष्यते इत्यत्र वृत्तिकारेणेत्यस्य विवक्षित-

त्वात् । आत्वाभावप्रयोजकश्च हलीत्यपकर्षस्तत्र स्पष्ट एव। यथाश्रुतवृत्तिग्रन्थस्य चानुपपन्नत्वात् । "अष्टाभ्यः" इत्यर्थप्राधान्यनिर्देशेन बहुव्रीहौ गौणत्वमेवौश्त्वाभावप्रयोजकम्, न त्वात्वाभाव इत्यस्य स्पष्टत्वात् । आत्वाभावस्यौशभावं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । ननु तथाऽपि हलीत्यपकर्षे भाष्यतात्पर्यं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिरिति चेत्, उच्यते—

पक्षचतुष्टयविरोधस्यैव तत्र हेतुत्वात् । बहुभिर्गम्यमानस्य तात्पर्यस्यैकेन बाधानुपपत्तेः । जघन्यानामपि भूयसामनुग्राह्यतया समानकक्षाणां सुतरामेव तथात्वात् । न हि चरमोक्तं बलवदित्ययं नियमः । " कर्तुः क्यङ् " इति सूत्रे "सलोपोऽप्सरस एव पयस्यतइत्येव भवितव्यम्" इत्यस्य पश्चादुपन्यासेऽपि "न त्वयं स्थितः पक्षः"इति कैयटेनोक्तत्वात्। लाघवानुगृहीते प्रमाणतात्पर्यस्य कापिञ्जलाधिकरणादौ व्यवस्थितत्वाच्च । हलीत्यपकर्षपक्षे च सन्निपातपरिभाषादिबाधस्योक्तरीत्या स्पष्टत्वात् । दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्य षट्संज्ञा ज्ञाप्यते इति पक्षे च तदभावात् ।

यत्त्वाकारान्ते षट्संज्ञायां फलाभावः। न च नुडेव फलम्। हलीत्यपकर्षेण नुटः पूर्वमात्वाप्रवृत्तेः । प्रियाष्टून इत्यर्थं तस्यावश्यकत्वादिति । तदसत् । हलीत्यपकर्षे विप्रतिपद्यमानं प्रति उक्तयुक्तेरुद्भावयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा आकारान्तस्य षट्संज्ञयैव सिद्धौ "हालि" इत्यपकर्षे फलाभाव इत्यस्याप्यनिवार्यत्वात् । प्रियाष्टून इत्यस्य आत्वाभावपक्षउपपत्तेः ।

वस्तुतो " हालि " इत्युभयशेषत्वविवक्षायाम् "रायष्टनोरा हालि विभक्तौ" इत्येकमेव सूत्रं कुर्यात् । भाष्यस्याप्येतत्पक्षे निर्भरतायां तथैव न्यासः कार्यत इत्येवावक्ष्यत् ।

यत्तु "रैशब्दश्छान्दसः" इति पक्षे अष्टनोऽपि छन्दस्येवात्वं स्यादिति, तन्न । छान्दसशब्दसहचरितशब्दान्तरस्यापि छन्दस्येव कार्यमित्यत्र मानाभावात् । सम्बुद्धौ नलोपनिषेधस्यापि छन्दस्येवापत्तेः । "क्यजन्त एव रैशब्दः छान्दसः" इति कैयटोक्तेश्च ।

यदपि रैशब्देऽप्यात्वविकल्पापत्तिरिति । तदप्यसत् । विकल्पबोधकपदाभावात् । दीर्घादिग्रहणेन ज्ञाप्यमानस्य त्वात्वविकल्पस्य लिङ्गलिङ्गिनोः सामानाधिकरण्यनियमात् अष्टन्शब्दमात्रविषयकत्वात । गौरादिषु मातामहशब्दपाठेन "षितो ङीषनित्यः" इति ज्ञापितेऽपि गौरादिङीषस्तथात्वानङ्गीकारात् । एतेन "अष्टन आ विभक्तौ" इति सूत्रे "हलि" इत्युपादाने "रायः" इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात् । "योऽचि" इत्यज्ग्रहणेनोत्तरत्र हल्पदाननुवृत्तेर्ज्ञापितत्वात् । "युष्मदस्मदोरनादेशे" इत्यात्वस्य हलादिविभक्तिविषयकत्वार्थं तदुपादानादित्यपि निरस्तम् । एकयोगत्वे उक्तदोषानवतारात् ।

वस्तुतो यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवाद इति तत्रत्यमज्ग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकारेण "युष्मदस्मदोः "इत्यत्र हल्पदानुवृत्तिरेव ज्ञाप्यतइति बोध्यम् ।

यदप्याहुः । आत्वाभावपक्षे अल्लोपे ष्टुत्वे च प्रियाष्ट्ण इति रूपमिति हरदत्तोक्तिरपि चिन्त्या । पूर्वस्माद्विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानात् ष्टुत्वस्य दुर्लभत्वात् । न च "पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् " इति वाच्यम् । " तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" इति निषेधाण्णत्वविधौ तदप्रवृत्तेः । न च तत्र "रषाभ्याम्" इति प्रतिपदोक्तमेव णत्वं गृह्यते, ष्टुत्वविधिलभ्यस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वादिति वाच्यम् । मूर्द्धन्य-

ग्रहणानुवृत्त्या तत्रत्यणग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्याततत्वात् । न चैवं पूषण इत्यादावपि णत्वानुपपत्तिः । "अट्कुप्वाङ्" इत्यनेनैव तत्र णत्वसिद्धेरिति । तच्चिन्त्यम् । णत्वमात्रविश्रान्तविधेयतावच्छेदकताकत्वेन तथाऽपि प्रतिपदोक्तत्वस्य सुलभत्वात् । यस्य विधौ णशब्दोपादानं तस्यैव णत्वस्य प्रतिपदोक्तत्वम् इति णकारप्रत्याख्यानेऽपि सत्त्वाच्च । प्रत्याख्यानाभावविशिष्टोपादानस्याप्रयोजकत्वात् । वचनविशेषपरिचायकत्वमात्रेण तस्योपयोगात् । प्रत्याख्यातानामपि वचनानां ज्ञापकतया भाष्यकारैरुपन्यासात्सत्त्वनियमानपेक्षस्योपलक्षणत्वस्य सुतरामुपपत्तेः । "निष्ठायां सेटि" इति सूत्रस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातस्यापि तत्रत्यसेटीतिपदस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमित्येतज्ज्ञापकतायाः सर्वसंमतत्वात् । अपदान्तस्थानिकादेशसाहचर्याच्च । संयोगस्य पदान्तत्वापेक्षायामपि लोपस्य तत्प्रतियोगिनोः सकारककारयोश्चापदान्तत्वात् ।

न च निलयतइति लत्वं पदान्तस्थानिकमपीति वाच्यम् । तत्र स्थानिवद्भावतत्प्रतिषेधयोरप्रवृत्तेः । साहचर्यस्य नियामकत्वमनित्यमित्युक्तौ तु पञ्चमीसमासस्यापि तथात्वमिति तुल्यत्वात् । प्रवृत्तेरौत्सर्गिकत्वमित्यस्याप्युभयसाधारण्यात् । "पूर्वविधौ" इति पञ्चमीसमासस्य "तस्य दोषः" इत्यत्र णत्वग्रहणस्य च भवद्भिरेव निरस्तत्वाच्च । न च "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वात्तथाऽपि न ष्टुत्वमिति वाच्यम् । यथोद्देशपक्षे तस्याः ष्टुत्वविधावप्रवृत्तेः । ष्टुत्वस्य तां प्रत्यसिद्धत्वात् ।

यत्तु फलैक्याय कार्यकालपक्ष एवेह न्याय्य इति । तन्न । फलैक्यं हि "रषाभ्याम्" इत्यत्र णग्रहणतत्प्रत्याख्यानयो-

र्वा। "तस्य दोषः" इत्यत्र णत्वग्रहणतत्प्रत्याख्यानयोर्वा। "अचः परस्मिन्" इत्यत्र पञ्चमीसमासतत्प्रत्याख्यानयोर्वा। नाद्यः। णग्रहणेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तदभावे च "तस्य दोषः" इति णत्वप्रत्याख्यानेन ष्टुत्वस्य सुलभत्वात्। न द्वितीयः। णत्वग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषया तदभावे च बाधकाभावादेव ष्टुत्वस्य निश्चितत्वात्। न तृतीयः। पञ्चमीसमासपक्षे प्रतिपदोक्तन्यायेन तदभावे च तत एव ष्टुत्वस्य प्रमितत्वात्। तदैक्यसंपादकतया यथोद्देशपक्षस्यैवात्र युक्तत्वात्।

वस्तुतस्तु "न पदान्त" इति सूत्रे "द्विर्वचनादीनि वरेयलोपस्वरवर्जम्" इति वार्त्तिकभाष्याभ्यां वक्ष्यते। तथा च णकारादिसाधारणधर्मो यत्र विधेयतावच्छेदकस्तस्यापि "तस्य दोषः" इत्यत्र णत्वपदेनोपादाने शिण्ढीत्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्त्या "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इत्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तौ तदाश्रित्य सवर्णग्रहणप्रत्याख्यानं न स्यात्। "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इत्यत्र णकारस्यापि विधेयत्वेन भवद्रीत्या णत्वविधिः स्यात्। तथा च यत्र णत्वावच्छिन्नव्यक्तिमात्रपर्यवसन्नमादेशत्वम्, तदेव णत्वपदेन गृह्यते। तच्च "रषाभ्याम्" इत्यत्र णकारग्रहणे मूर्द्धन्यानुवृत्तौ वा तुल्यमेवेति दिक्।

डति च २४।

इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। कति सन्ति। कत्यद्राक्षीः। "षड्भ्यः" इति जश्शसोर्लुक्। अत्र भाष्यम्—

"बहुगणवतु संख्या" "डति च" "ष्णान्ता षट्" इति न्यासः कर्तव्यः। यथान्यासे उभयत्र डतिग्रहणेन गौरवात्।

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं असंपूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित-श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । ११

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः । २

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-

तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। २

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्ययातथासोमनाथकृतया मयुखमालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । १

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपाध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता। श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिकाटीका-श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाटीका-इति टीकाद्वयसंवलिता । ... २

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविराचितः । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी ।